

PETER KROPOTKIN

Peter Kropotkin, leven en werk

Wederzijdse Hulp

*De Decentralisatie van de
Industrieën*

Het Anarchistisch Communisme

Revolutionaire Minderheden

*Geschriften van en over
Kropotkin*

Stg. Pamflet, Den Bosch

Roze

Anarchief-reeks 2

De Anarchief-reeks is bedoeld om historische anarchisten, hun leven en werken, onder de aandacht van een groter publiek te brengen. Elke brochure vormt echter niet meer dan een beknopte inleiding in het denken en handelen van de betreffende revolutionair. Daartoe dienen in elk geval een korte levensbeschrijving, een verantwoorde keuze uit enkele kenmerkende publikaties en een literatuurlijst, voor wie zich verder wil verdiepen in de materie.

De Anarchief-reeks staat onder redactie van Ruud Uittenhout. Tekstverzorging en lay-out door Boudewijn Chorus.

Een abonnement op Anarchief is mogelijk en voor de continuïteit van de serie van groot belang. Voor de kosten en wijze van bestellen: raadpleeg de fondslijst achterin deze brochure.

VERANTWOORDING

Wederzijdse hulp is een gedeelte uit *Mutual Aid, a Factor of Evolution*, dat tussen 1890 en 1896 verscheen als een reeks artikelen voor het blad *Nineteenth Century*. In 1902 werden de artikelen in boekvorm uitgebracht door McClure-Philips te New York en in 1904 verscheen een herziene versie. Het werk werd in vele talen vertaald en een groot aantal malen herdrukt. Een Nederlandse vertaling, *Wederkerig dienstbetoon*, verscheen in 1904 bij Van Looy te Amsterdam. Het hierna volgende fragment is vertaald naar de door de New York University Press in 1972 uitgegeven editie - een herdruk van de herziene versie van 1904 (blz. 246-251). *Mutual Aid* ontstond als reactie op een artikel van T.H. Huxley in de *Nineteenth Century* van februari 1888: *The struggle for existence: a programme*. Huxley, één van de belangrijkste volgelingen van Darwin meende dat onderlinge strijd bij dieren en mensen een natuurwet was en voor vooruitgang zorgde. Kropotkin stelde dat Huxley Darwin te eenzijdig interpreteerde en dat er zowel bij de dieren als bij de mens een sterkere tendens tot onderlinge samenwerking was. Paul Avrich schrijft in zijn inleiding bij de uitgave van 1972: "Want *Mutual Aid* is meer dan een bijdrage aan de evolutietheorie. Het vormt de hoeksteen van Kropotkin's anarchistische filosofie. In de eerste plaats was het zijn meest geslaagde poging de anarchistische theorie een wetenschappelijke grondslag te geven."

De Decentralisatie van de Industrieën is het eerste hoofdstuk uit *Fields, Factories and Workshops*, dat in 1899 in boekvorm verscheen bij Hutchinson/Houghton/Mifflin & co. te Londen en Boston. Het is een herziening van een reeks artikelen die Kropotkin tussen 1888 en 1890 schreef. Het werk dat enkele malen herzien werd, is in vele talen vertaald en meerdere malen herdrukt. Sterringa te Amsterdam gaf in 1901 een Nederlandse vertaling uit: *Van veld, fabriek en werkplaats*. De navolgende vertaling is gemaakt naar de door Colin Ward geredigeerde uitgave *Fields, factories and workshops tomorrow* (Londen, 1974. Allen & Unwin. blz. 23-27) en vormt ongeveer één derde van het eerste hoofdstuk. Woodcock en Avakumović noemen *Fields, factories and workshops* in hun biografie van Kropotkin diens "belangrijkste werk over economische organisatie". In het werk houdt Kropotkin zich bezig met de inrichting van de anarchistische maatschappij die na een geslaagde revolutie zou kunnen ontstaan; hij pleit voor decentralisatie en kleinschaligheid, zonder daarbij echter terug te willen tot het pré-industriële tijdperk; hij doet een poging stedelijk- en plattelandsleven en

hoofd- en handarbeid te combineren, kortom: een volledige sociale integratie.

Het Anarchistisch Communisme: Grondslag en Beginselen verscheen voor het eerst in de vorm van twee artikelen die gepubliceerd werden in het Londense *Nineteenth Century* (1887) als *The scientific bases of anarchy*. In 1891 werd het, door Kropotkin zelf herzien, in pamfletvorm uitgebracht door Freedom te Londen (pamflet nr. 4) en in 1899 werd het herdrukt door de New Fellowship Press te Londen. Een Nederlandse vertaling is bij mijn weten nooit verschenen. Het hierna volgende fragment van het pamflet is gemaakt naar het door Roger Baldwin geredigeerde *Kropotkin's revolutionary pamphlets. A collection of writings by Peter Kropotkin* (1927)(New York, 1970. Dover. blz. 46-51). Baldwin noemt het geschrift "de eenvoudigste, duidelijkste uiteenzetting voor de zaak van het vrije communisme in al zijn geschriften". Hij voegt eraan toe dat Kropotkin zijn opvattingen over de goederendistributie na de Russische Revolutie van 1917 herzag.

Revolutionaire Minderheden (Les Minorités Révolutionnaires) verscheen voor het eerst in het door Kropotkin geredigeerde blad *Le Révolte* (26 november 1881), waarvan het eerste nummer op 22 februari 1879 te Genève werd uitgegeven. De verhandeling werd opgenomen in de bundel *Paroles d'un révolté* (Parijs, 1885. Flammarion), een verzameling essays die Kropotkin tussen 1880 en 1882 schreef voor *Le Révolté* en die gedeeltelijk gekozen werden door Elisée Reclus aangezien Kropotkin in de Franse gevangenis zat. Het werk werd in ± 20 talen vertaald, waaronder een Nederlandse: Sterringa te Amsterdam bracht het (zonder jaartal-vermelding) uit als *Woorden van een opstandeling*. De navolgende (integrale) vertaling is gemaakt naar *Paroles d'un révolté* (Parijs, 1978. Flammarion. blz. 81-86).

De korte biografische schets van het leven en werk van Kropotkin is van mijn hand.

Mei 1985. Ruud Uittenhout

PETER KROPOTKIN, LEVEN EN WERK: EEN SCHETS

Peter Kropotkin werd op 9 december 1842 geboren als zoon van directe afstammelingen van Rurik, de stichter van de Russische dynastie in 862. Biograaf Miller schrijft: "Het is een merkwaardige ironie van de geschiedenis dat Peter Kropotkin, één van de felste tegenstanders van alle regeringen en nationale staten, een directe afstamming was van de oorspronkelijke vorsten die dit land regeerden." In augustus 1857 trad Kropotkin toe tot het exclusieve pagecorps van tsaar Alexander II in St. Petersburg. Nadat hij in 1862 afstudeerde aan het corps koos Kropotkin voor het weinig aantrekkelijke kozakkenregiment van de Amoer in Oost-Siberië. De vijf jaar die hij daar doorbracht, waren, zoals later zal blijken, in diverse opzichten van groot belang voor hem. In *Memoires of a revolutionist*, dat door de literatuurhistoricus Mirsky "het meest opvallende werk in zijn soort sinds Herzen's *My past and thoughts*" wordt genoemd, schreef Kropotkin: "Hoewel ik mijn waarnemingen toen niet formuleerde in aan partijstrijd ontleende termen, kan ik nu zeggen dat ik in Siberië elk geloof in staatsorde dat ik voordien koesterde, verloren had. Ik was gereed om anarchist te worden."

Gedurende zijn verblijf in Siberië bracht Kropotkin belangrijke stukken gebied in kaart en ontwikkelde hij op grond van voornamelijk eigen waarnemingen een theorie die een omwenteling betekende voor de cartografie van Oost-Azië. Na zijn aankomst in Siberië werkte Kropotkin op verzoek van zijn superieuren ontwerpen uit voor gemeentelijk zelfbestuur en voor een hervorming van het bestaande strafrecht, plannen die uiteraard elke kans op doorvoering misten. Uit deze tijd dateert zijn eerste kennismaking met gevangenen, zoals hij later schreef in *In Russian and French Prisons*. Zijn gehele leven heeft hij gestreden voor een hervorming van het strafrecht. Later zou hij ook gevangenen van de binnenkant te zien krijgen: van eenzijdigheid kan hij in elk geval niet beticht worden. Ook uit deze tijd dateert Kropotkin's interesse voor coöperaties. Paul Avrich schrijft: "Hij kwam onder de indruk van de geslaagde vormen van samenwerking tussen de Russische boeren - in het bijzonder de religieuze gemeenschappen van Doekobhor. Coöperatie zou in zijn latere denken een centrale plaats innemen."

De wijze waarop een opstand van Poolse bannelingen bij het Baikalmeer door de Russische autoriteiten onderdrukt werd, vormde voor Kropotkin en zijn broer Alexander de aanleiding om de militaire dienst te verlaten en in 1867 vertrokken ze naar St. Petersburg, waar

Kropotkin zich liet inschrijven aan de universiteit. Hij bleef zich bezighouden met geografische studies, wat uiteindelijk uitmondde in het aanbod van de Keizerlijke Aardrijkskundige Vereniging om secretaris te worden. Kropotkin weigerde, omdat hij naar eigen zeggen méér wilde dan persoonlijke bevrediging.

In februari 1872 maakte Kropotkin zijn eerste reis naar West-Europa. In Zürich kwam hij in contact met de Eerste Internationale, die kort daarna aan interne strubbelingen ten onder zou gaan, en hij trad toe tot de locale sectie. Vervolgens reisde hij naar Genève, dat toentertijd één van de belangrijkste socialistische centra was. In Neuchâtel bracht Kropotkin enkele dagen door bij de horlogemakers, van wie een deel behoorde tot de Jura-Federatie, die sterke anarchistische inslag had. James Guillaume, één van de voormannen, heeft zijn ontmoeting met Kropotkin uitvoerig beschreven in deel twee van zijn *L'Internationale. Documents et souvenirs*. Guillaume, Malon, Schwitzguébel en anderen oefenen een dermate grote invloed uit op Kropotkin dat hij overwoog in Zwitserland te blijven en zijn leven te wijden aan anarchistische propaganda. Guillaume raadde het hem echter af. Naar eigen zeggen was Kropotkin na een week temidden van de horlogemakers anarchist geworden. Bigler schrijft in zijn standaardwerk over het Zwitserse libertaire socialisme: "Kropotkin beleefde in de bijzondere sfeer van het Jura-milieu een 'beking'."

Voordat Kropotkin naar Rusland terugkeerde, bracht hij korte tijd in België door. In Rusland sloot hij zich aan bij de zogenaamde Tsjaikowski-kring, een organisatie van jongeren die voor het overgrote deel populistische denkbeelden huldigden en revolutionaire propaganda voerden onder boeren en arbeiders. In de kring, waartoe ondermeer Sophie Perowskaja, Lopatin, Volkowski en Krawtsjinski (Stepniak) behoorden, was Kropotkin volgens Franco Venturi één van de actiefste leden.

Kort nadat hij zijn verslag over de ijsvorming in Finland en Rusland voltooid had, werd Kropotkin gearresteerd (22 maart 1874). Hij werd ervan beschuldigd tot een geheim genootschap te behoren. De volgende twee jaar bracht hij in de gevangenis door. Allereerst in de beruchte Peter en Pauls vesting, waar Bakoenin zijn omstreden *Biecht* schreef. In *In Russian and French prisons* schreef Kropotkin: "De traditie verbindt het zicht en de naam van de vesting met lijden en onderdrukkingen." In maart 1876 werd Kropotkin overgebracht naar het huis van bewaring, maar al snel kwam hij in het militaire hospitaal terecht. Hier rijpte een ontsnappingsplan en op 30 juni ondernam hij met behulp van buitenaf een geslaagde poging. Kropotkin besloot naar Engeland te

gaan, waar hij begin augustus aankwam om al spoedig naar Zwitserland door te reizen. Hier ontmoette hij opnieuw Guillaume en verder Cafiero, Malatesta en Paul Brousse, wiens biograaf Stafford schrijft dat Brousse Kropotkin's beste vriend in de Jura was. Kropotkin sloot zich aan bij de Jura-Federatie en hij vestigde zich in La-Chaux-de-Fonds. In april nodigde Paul Brousse Kropotkin uit om mee te werken aan *L'Avant Garde*, waarvoor hij later internationale notities zou schrijven. Volgens Woodcock en Avakumović stamden de eerste theoretische artikelen van Kropotkin van 22 en 29 juli 1877, die hij schreef voor het Jura-Bulletin. Ze voegen eraan toe: "Hier is geen bewijs te vinden voor de invloed van communistische ideeën betreffende economische organisatie of voor de wetenschappelijke houding die later Kropotkin's persoonlijke bijdrage aan de anarchistische idee zou worden."

Na de conferentie van St.Imier (augustus 1877) en nadat hij een drietal congressen had bijgewoond - ondermeer in Verviers en Gent - ging Kropotkin terug naar Londen, waar hij een begin maakte met zijn studie van de Franse Revolutie, die zou uitmonden in het bekende werk van 1909.

Aangezien Kropotkin te weinig materiaal voor zijn onderzoek kon vinden, reisde hij af naar Frankrijk.

In 1878 was Kropotkin achtereenvolgens te vinden in Genève, Spanje en opnieuw Genève. De Jura-Federatie was tijdens zijn afwezigheid achteruit gegaan: Guillaume had zich teruggetrokken en het *Bulletin* moest door het sterk teruglopende abonné-bestand worden opgeheven. Op het door Zwitserse groepen te Fribourg belegde congres (3-5 augustus 1878) hield Kropotkin een rede, waarna hij terugkeerde naar Genève. Hier bereikte Kropotkin, aldus Woodcock en Avakumović zijn hoogtepunt als agitator, wat niet wegnam dat hij op 8 oktober 1878 in het huwelijk trad. Vreemd genoeg ging Kropotkin's dadendrang gepaard met een teruggang in de Jura. Max Nettlau stelt dat de Jura-sectie eind 1878 niet meer dan twintig actieve leden telde.

Ook *L'Avant Garde* hield op te verschijnen in december 1878. Vooral door toedoen van Kropotkin werden er plannen uitgewerkt om een nieuw blad te laten verschijnen en op 22 februari 1879 verscheen het bekende *Le Révolté*, waarvan Kropotkin redacteur werd, terzijde gestaan door Francois Dumartheray en George Herzig. In zijn memoires beschrijft Kropotkin de moeilijke beginperiode: "We hadden slechts 23 franc (ongeveer 4 dollar) om het blad te beginnen, maar we deden allemaal ons best om abonnés te krijgen en we slaagden erin om ons eerste nummer uit te brengen." Nettlau schrijft in zijn monumen-

tale *Geschichte der Anarchie*, dat *Le Révolté* in april 1879 al tussen de 375 en 400 abonnées telde.

Op 1 november verscheen in het blad Kropotkin's *Idée anarchiste au point de vue de sa réalisation pratique*, een rapport voor het Jura-congres van 12 oktober in La-Chaux-de-Fonds, waarmee volgens sommigen Kropotkin's carrière als communistisch anarchist begon. Nettelau, die deze mening terecht niet toegedaan is, ziet in Kropotkin's rapport vooralsnog weinig anarchistisch communistische trekken.

In 1880 vestigden Kropotkin en echtgenote zich in Clarens, waar Elisée Reclus woonde, die Kropotkin uitnodigde mee te werken aan de *Geographie Universelle*. Kropotkin bezocht het Jura-congres van 1880 (9-10 oktober) in Neuchâtel, waar hij een rede hield waarin hij pleitte voor een nieuwe anarchistische koers en er bij de Federatie op aandrong zich communistisch te noemen, hetgeen lukte.

Het jaar 1881 bracht Kropotkin het bericht dat tsaar Alexander II vermoord was (maart) en hij zette zich in woord en daad in voor de hierna belaagde revolutionairen.

Op 10 juli vertrok Kropotkin naar Parijs om enige dagen later naar Londen af te reizen, waar van 14 tot 19 juli een internationaal sociaal-revolutionair congres gehouden werd. Hij had mandaten op zak van de groep rond *Le Révolté* en de "Parti Révolutionnaire Lyonnais". Op het niet al te geslaagde congres werd besloten een nieuwe Internationale te stichten, die alleen in Amerika iets van zich liet horen. Eén van de belangrijkste punten vormde het gebruik van gewelddadige middelen, een precaire zaak zo kort na de aanslag op de tsaar. Hoewel Kropotkin in principe bereid was eerder terroristische daden van "het volk" te aanvaarden dan individuele terreurdaden, verklaarde hij dat het niet de taak was van het congres om gedragsregels voor te schrijven.

Na afloop van het congres verbleef Kropotkin nog enkele weken in Engeland. Nauwelijks terug in Zwitserland werd hem door de Bondsraad meegedeeld dat hij uitgewezen zou worden: de Russische regering had aanstoot genomen aan zijn protesten tegen de executies na de moord op Alexander II. Hierop besloot het echtpaar Kropotkin naar Thonon, aan de Franse kant van het meer van Genève, te verhuizen. In november 1881 gingen ze echter weer terug naar Engeland. In Londen kwam Kropotkin (weer) in contact met Cafiero, Elisée Reclus, Tsjaikowski, Malatesta en anderen. Met Tsjaikowski probeerde hij socialistische propaganda te bedrijven onder de arbeiders. In zijn herinneringen schrijft Kropotkin over deze pogingen: "We hadden belachelijk weinig toehoorders, zelden meer dan een tiental mensen."

Naar eigen zeggen voelden Kropotkin en zijn vrouw zich zo eenzaam in Engeland, dat ze besloten in oktober 1882 terug te keren naar Thonon.

Kropotkin bleef *Le Révolté* redigeren en artikelen schrijven voor ondermeer de *Newcastle Chronicle*, *Nineteenth Century*, *Nature* en de *Encyclopaedia Britannica*.

In de zomer van 1882 werden Lyon en omstreken geteisterd door een crisis, die vele wevers werkloos maakte. De mijnwerkers uit Monceau-Les-Mines voegden zich bij de ontevredenen, gingen in staking en brachten dynamiet tot ontploffing. Een aantal Franse bladen stelde Kropotkin verantwoordelijk, wat resulteerde in de arrestatie van 65 anarchisten, onder wie Jean Grave en Emile Gautier. Korte tijd later werd ook Kropotkin opgepakt (22 december). Hij stelde: "De Franse regering wilde één van die grote processen hebben, die indruk maken op de bevolking, maar er was geen mogelijkheid om de gearresteerde anarchisten voor de explosies te vervolgen."

De "rechtszaak" begon op 8 februari 1883 en duurde tot de 19de. De aanklacht luidde dat de gedaagden tot de Internationale behoorden. Kropotkin en drie anderen werden tot vijf jaar en 1.000 franc boete veroordeeld. Het proces en zijn verblijf in de gevangenis heeft Kropotkin uitvoerig beschreven in *Memoirs of a revolutionist* en *In Russian and French prisons*. Hij werd in Lyon gevangen gezet en later overgebracht naar Clairvaux (maart 1883). In september 1883 nam Grave het redacteurschap van *Le Révolté* van Kropotkin over en in 1885 verhuisde het blad naar Parijs. Volgens Woodcock en Avakumović ontwikkelde Kropotkin zich in de gevangenis van pamfletschrijver en agitator tot iemand die zich op wetenschappelijke wijze met sociologie ging bezighouden. Zoccoli, die niet ontkomt aan te nauwe schematisering, rangschikt Kropotkin's kritiek op de bestaande orde onder sociologische kritiek. Een toenemend aantal vooraanstaande lieden ondertekende petitities voor Kropotkin's vrijlating en op 15 januari 1886 werd hen amnestie verleend.

Kropotkin en zijn vrouw vertrokken naar Parijs, waar ze logeerden in het huis van Elie Reclus. Als gevolg van het proces van Lyon moest Kropotkin Frankrijk op korte termijn verlaten, waardoor hij wel gedwongen was terug te keren naar Engeland.

Aan de groeiende socialistische beweging in Engeland droeg hij zijn steentje bij: mede dankzij zijn inspanningen kon in oktober 1886 het eerste nummer van *Freedom* verschijnen. John Quail schrijft in *The slow burning fuse. The lost history of the British anarchists*, dat het blad sober, respectabel en theoretisch van samenhang was. In 1887 werkte Kropotkin nauw samen met de "Socialist League", waarbin-

nen een sterke anarchistische stroming bestond. Ondanks dat alles voelde Kropotkin zich in Engeland geïsoleerd en vooral het gemis van *Le Révolté* ("het kind"), dat bij Grave in goede handen was, deed zich sterk voelen. De contacten tussen Kropotkin en Grave beperkten zich, aldus laatstgenoemde in *Quarante ans de propagande anarchiste*, tot het schrijven van brieven. In 1887 verscheen Kropotkin's *In Russian and French prisons*, dat bijna onmiddellijk uitverkocht was: agenten van de Russische regering kochten de gehele eerste druk op!

Van tijd tot tijd hield Kropotkin lezingen, maar de meeste tijd besteedde hij aan schrijven: zo begon hij aan *Field, factories and workshops*, dat in 1899 zou verschijnen. Tot de mensen met wie hij in die tijd in contact kwam, behoorden ondermeer William Morris, Hyndman, Yeats en Edward Carpenter. In 1889 concentreerde Kropotkin zich op de bestudering van de Franse Revolutie, waarover hij artikelen schreef voor *Le Révolté* en *The Nineteenth Century*. Een jaar later verscheen *Brain work and manual work*, dat beschouwd kan worden als een voorstudie voor *Fields, factories and workshops*. Ook in deze verhandeling hield Kropotkin een pleidooi voor de integratie van hoofd- en handarbeid. Tevens ging hij zich serieuzer bezighouden met biologische en antropologische vraagstukken. Opnieuw werd zijn belangstelling gewekt voor de rol van wederzijdse hulp als evolutiefactor in het menselijk en dierlijk leven, een belangstelling die ontstaan was tijdens zijn Aziatische reizen. De directe aanleiding voor zijn hernieuwde belangstelling was een artikel van T.H. Huxley, *The struggle for existence and its bearing upon man* (1888). Twee jaar later verscheen een eerste reactie van Kropotkin, *Mutual aid among animals*, dat in *The Nineteenth Century* werd afgedrukt. Enkele schrijvers stellen dat het anarchisme in Engeland vanaf 1893 aan kracht begon in te boeten en dit heeft misschien zijn invloed gehad op Kropotkin: zijn geschriften werden iets minder optimistisch van aard en zijn opvattingen over revoluties veranderden, maar daarover later meer.

In de nazomer van 1894 verhuisde Kropotkin naar Bromley. Emma Goldman, die Kropotkin daar opzocht, schrijft in *Living my life*: "Mijn bezoek aan Peter Kropotkin overtuigde me ervan dat ware grootheid altijd gepaard gaat met eenvoud." In het voorjaar van 1894 dienden de Franse autoriteiten een aanklacht in tegen het op 17 september tot *La révolte* omgedoopte *Le Révolté*, hetgeen resulteerde in de arrestatie van Grave.

Begin 1896 nodigde Grave, die in mei 1894 *La Révolte* omdoopte in *Les Temps Nouveaux*, Kropotkin uit om enkele lezingen te houden in Frankrijk. Voor dit doel schreef hij *L'état: son rôle historique*, een

onderwerp dat hij op 7 maart zou behandelen. Bij aankomst in Frankrijk werd hem echter meegedeeld dat hij Frankrijk nog diezelfde dag moest verlaten. In een brief aan James Guillaume van 1902 schreef Kropotkin: "Hij las het telegram van Bourgeois (een Franse minister) voor, dat ongeveer als volgt luidde. 'In geval Kropotkin aan wal gaat, deel hem dan mee dat hij uitgewezen wordt en dat hij met de eerste boot moet vertrekken. Mocht hij zich verzetten, dan moet hij in hechtenis worden genomen'." Zijn verhandeling over de staat werd een jaar later gepubliceerd.

In juli 1896 vond in Londen het vierde congres van de Tweede Internationale plaats. Ondanks het feit dat de anti-autoritair al op het congres van Zürich (1893) door de voorstanders van parlementaire actie te verstaan was gegeven dat ze niet welkom zouden zijn, verschenen ze massaal in Londen, waar definitief met hen werd afgerekend. Vooraanstaande anarchisten als Malatesta, Landauer, Gori, Louise Michel, Elisée Reclus en een aantal revolutionaire syndicalisten hielden op 28 juli een protestvergadering, die gevolgd werd door een tegenconferentie, waarop Kropotkin ontbrak.

Een jaar later accepteerde Kropotkin een uitnodiging om enkele lezingen in Amerika te houden. En passant ontmoette hij Johann Most, Benjamin R. Tucker, Emma Goldman en Voltairine de Cleyre. De uitgever van *The Atlantic Monthly* deed Kropotkin het aanbod zijn memoires te publiceren in zijn blad en in september 1898 verscheen het eerste gedeelte onder de titel *The autobiography of a revolutionist*, die in 1899 in boekvorm zou verschijnen.

In april 1901 bezocht Kropotkin voor de tweede maal de Verenigde Staten om enkele lezingen te houden over anarchisme en Russische literatuur. Later gebruikte hij deze aantekeningen bij het schrijven van *Ideals and realities in Russian literature* (1905). Na terugkomst werkte Kropotkin zijn theorie over wederzijdse hulp uit in *Mutual aid. A factor of evolution* (1902). Biograaf Miller schrijft: "De drang om een systematische en kritische maatschappijtheorie te formuleren vanuit het anarchistisch communistische perspectief bracht Kropotkin tot een reeks van boeken, waarin de studie van het ene probleem logischerwijs voortvloeide uit het voorgaande probleem. In het decennium ervoor - in de jaren 1880 - had Kropotkin de structuur uitgewerkt van wat drie afzonderlijke boeken zouden worden: *Fields, factories and workshops*, *Mutual aid* en *Ethics*."

De Russische Revolutie van 1905 zorgde ervoor dat Kropotkin zijn aandacht weer in sterkere mate op Rusland richtte. In *Het anarchisme in Rusland*, waarvan al in 1905 een Duitse vertaling verscheen,

omschreef Kropotkin de taak die de anarchisten zouden kunnen vervullen in het revolutionaire proces: "Wij anarchisten hebben de taak die mensen in Rusland te verenigen, wier streven zich niet op de verovering van macht concentreert, wier doel het niet is in de toekomstige constitutionele staat te heersen, maar wier streven erop gericht is zo sterk mogelijk op de brede en diepe volksrevolutie in te werken, opdat de sociale eisen van het volk verkregen kunnen worden;...."

In 1905 ontmoette Kropotkin in Frankrijk Guillaume weer, die zich enige tijd buiten de anarchistische beweging had gehouden en Jean Grave. Hoewel Kropotkin aanvankelijk voorkwam op de lijst van referenten van het internationale anarchistische congres van Amsterdam (24-31 augustus 1907), zegde hij om onduidelijke redenen op het laatste ogenblik af. Kerstmis 1908 bracht Kropotkin door in Locarno (Zwitserland), waar hij sinds zijn uitwijzing in 1881 niet meer geweest was. Hij ontmoette er naast Guillaume zijn vroegere medewerkers van *Le Révolté*, Herzig en Dumartheray.

In de jaren tot de Eerste Wereldoorlog bracht Kropotkin afwisselend door in Engeland en op het vasteland. Zijn laatste bezoek aan het continent vond plaats in 1913-1914.

Kropotkin's houding ten aanzien van de Eerste Wereldoorlog vormt een hoofdstuk apart en is ook van belang in verband met zijn stellingname ten aanzien van zijn geboorteland. Woodcock en Avakumović menen dat het onmogelijk is Kropotkin's houding los te zien van zijn positie in de revolutionaire Russische traditie, waarmee zij doelen op anti-Duitse tendensen.

Al in 1899 schilderde Kropotkin Duitsland af als een militaristische natie, terwijl hij Frankrijk beschouwde als het land van de grote revolutie en de sociale vooruitgang en Engeland dichtte hij een opstandige traditie toe. Een weinig internationalistische houding, die echter door een aantal Russische revolutionairen gedeeld werd. Zijn houding was desalniettemin weinig consequent en consistent, want in het artikel *La Guerre*, dat opgenomen zou worden in *Paroles d'un révolté*, verklaarde hij: "Iedereen die voor allen werkt en allen die voor iedereen werken - ziedaar de enige voorwaarde om de vrede tussen de naties te bewaren, ..." Geconcludeerd kan worden, dat Kropotkin anti-militarist was, maar beslist geen pacifist.

Zodra de Eerste Wereldoorlog uitbrak, schreef Kropotkin een brief aan Grave, waarin hij hem vroeg de anarchisten te wijzen op het Duitse gevaar. In het novembernummer (van 1914) van *Freedom* brak de discussie over de oorlog in het anarchistische kamp los. Malatesta leidde de aanval op zijn oude vriend in met *Anarchists have forgotten*

their principles, zonder dat hij de naam van Kropotkin noemde en hij stelde dat men volken en staten niet mocht identificeren.

Kropotkin werd gesteund door een minderheid van anarchisten, onder wie Tsjerkesoff, Grave, Malato, Paul Reclus. Op 12 februari 1915 verscheen het Internationale Anarchistische Manifest over de Oorlog, dat ondertekend werd door mensen als Malatesta, Goldman, Berkman, Bertoni en Schapiro, waarin een anti-militaristisch standpunt ingenomen werd en elke oorlog werd veroordeeld. Dit manifest werd beantwoord door het Manifest van de Zestien, dat in feite maar door vijftien mensen ondertekend werd, waarin onomwonden de kant van Frankrijk en Engeland (De Entente) werd gekozen. Hoewel gewoonlijk gesteld wordt dat het slechts een minderheid betrof, telde de tweede oplage volgens één van de ondertekenaars, Christiaan Cornelissen, al meer dan 120 handtekeningen. De Nederlander schreef in zijn helaas nog steeds ongepubliceerde memoires, *Strijd, lief en leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen*: "Wij konden ons niet van een wereldgeeselschap als de oorlog van 1914-1918 is geweest, afmaken met een paar woorden over het 'kapitalisme'."

Dit betekende een breuk in de anarchistische beweging en de verwijten aan Kropotkin en co. waren niet van de lucht. Malatesta schreef later in *Peter Kropotkin - recollections and criticisms of an old friend* (april 1931): "Hij scheen te vergeten dat hij een internationalist, een socialist en een anarchist was; hij vergat wat hijzelf slechts korte tijd ervoor geschreven had over de oorlog die de kapitalisten aan het voorbereiden waren,..." Door zijn houding raakte Kropotkin in een persoonlijk isolement, dat tot het einde van zijn leven zou duren.

Toen het nieuws van de Februari Revolutie (van 1917) Kropotkin bereikte, besloot hij naar Rusland terug te keren. In Petrograd, waar hij op 30 mei arriveerde, werd hij toegejuicht door een menigte van 60.000 mensen, maar het grootste deel van de Russische anarchisten keerde zich van hem af wegens zijn "oorlogszuchtige neigingen". Kropotkin knoopte vriendschappelijke betrekkingen aan met premier Kerensky, die hem een plaats in zijn kabinet aanbood, wat Kropotkin als anarchist wel moest weigeren. Biograaf Miller schrijft dat het bronnenmateriaal betreffende Kropotkin's laatste levensjaren erg beperkt is, hetgeen samenhangt met het feit dat hij enkele van die jaren in het geïsoleerde Dmitrov doorbracht.

Na de machtsovername door de Bolsjewieken begon Kropotkin's geestdrift plaats te maken voor pessimisme. Door middel van de "Federalistische Liga" trachtten Kropotkin en enkele anderen het cen-

tralisme van de Bolsjewieken aan de kaak te stellen, maar midden 1918, toen de vervolging van andersdenkenden - anarchisten, linkse sociaal-revolutionairen enz. - een systematischer karakter aannam, werd ook de Liga onderdrukt.

Kropotkin was niet mild in zijn oordeel over Lenin, zo verklaarde hij: "Lenin is niet vergelijkbaar met welke andere revolutionaire figuur in de geschiedenis. Revolutionairen hebben idealen gehad, Lenin heeft er geen. Hij is een krankzinnige, een offeraar...." Door zijn kritiek op de Bolsjewieken, kreeg Kropotkin weer contact met anarchistische groepen. Mensen als Schapiro, Maximoff en Voline bezochten hem. Rond deze tijd begon Kropotkin te schrijven aan zijn niet voltooide en posthuum verschenen *Etika*.

In mei 1919 vond er een gesprek plaats tussen Kropotkin en Lenin - dat op tendentieuze wijze weergegeven is door Bontsj-Broejevitsj -, waar uiteraard weinig uitkwam. Kropotkin's kritiek op de Bolsjewieken en hun praktijken veranderde niet. Aan een Engelse arbeidersdelegatie die hem in 1920 opzocht, gaf hij een brief aan de arbeiders van West-Europa mee. In de brief veroordeelde hij de gewapende interventie tegen Rusland op onder meer de volgende gronden: "De ondeugden, die een partijdictatuur eigen zijn, worden nog geaccentueerd door de oorlogssituatie waarin deze partij haar macht handhaaft. Deze staat van oorlog is het voorwendsel geweest, de dictatoriale maatregelen krachtiger te maken..."

Eén van de mensen die Kropotkin in deze tijd bezocht, was Augustin Souchy. In "*Vorsicht: Anarchist!*" *Ein Leben für die Freiheit* schreef Souchy, dat Kropotkin hem vertelde dat Rusland autonome gemeenteraden en vrije sovjets nodig had, die onderling, op federalistische basis, zouden kunnen samenwerken.

Kort voor zijn dood kreeg Kropotkin bezoek van Alexander Berkman. Alexander Schapiro en Emma Goldman. Laatstgenoemde schrijft in *The crushing of the Russian Revolution*, dat Kropotkin haar meedeelde: "Wij anarchisten hebben heel veel over de sociale revolutie gesproken. Maar hoe weinigen van ons hebben de moeite genomen de nodige voorbereidingen te treffen voor de directe arbeid die tijdens en na de revolutie geleverd moet worden. De Russische Revolutie heeft ons de absolute noodzaak van dergelijke voorbereidingen voor praktische arbeid getoond." Karikaturaal kan worden gesteld dat de ontaarding van de Russische Revolutie van Kropotkin een syndicalist maakte.

Op 8 februari 1921 stierf hij en op 13 februari vond de begrafenis plaats. Alfred Rosmer, zeker geen kritiekloos bewonderaar van Kropotkin, die namens de Rode Vakverenigings Internationale op het

kerkhof sprak, schrijft in *Moscou sous Lénine*: "De zwarte vlaggen zwaaiden door de lucht en er werden ontroerende liederen gezongen. Op het kerkhof ontstond er een kort maar heftig incident tijdens de eerste redevoeringen. Een Petrogradse anarchist was al enige tijd aan het spreken, toen er gedempte maar verhitte protestuitingen kwamen: 'Davalno! Davolno!' (Genoeg! Genoeg!). Op deze rouwdag wilden Kropotkin's intiemste vrienden niet herinnerd worden aan wat de meeste, zo niet alle anarchisten wel moesten zien als zijn afvalligheid in 1914."

Als we nu de lessen die ontleend kunnen worden aan analyses van de maatschappij in verband brengen met het eigenlijke bewijsmateriaal, dat betrekking heeft op het belang van wederzijdse hulp in de evolutie van de dierenwereld en de mensheid, kunnen we ons onderzoek als volgt samenvatten.

In de dierenwereld hebben we gezien dat de overgrote meerderheid der soorten in gemeenschappen leeft en dat ze verenigd de beste wapens vinden voor de strijd om het bestaan: opgevat in brede Darwinistische zin natuurlijk - niet louter een strijd om de middelen van bestaan, maar als een strijd tegen alle natuurlijke voorwaarden die ongunstig zijn voor de soorten. De diersoorten die individuele strijd tot de uiterste grenzen hebben teruggedrongen en bij de praktijk der wederzijdse hulp het verst ontwikkeld is, zijn onveranderlijk het talrijkst, het welvarendst en het meest ontvankelijk voor verdere ontwikkeling. De wederzijdse verdediging, die in dit geval verkregen is, de mogelijkheid om een hoge leeftijd te bereiken en ervaringen op te doen, een hogere intellectuele ontwikkeling en de verdere groei van sociale gewoonten verzekeren het voortbestaan der soorten, hun uitbreiding en hun verdere progressieve evolutie. De niet-maatschappelijke soorten zijn daarentegen gedoemd achteruit te gaan.

Als we vervolgens tot de mens overgaan, zagen we dat hij bij het aanbreken van het stenen tijdperk in stamverband leefde; we zagen dat er al in het lagere stadium van de wilde, in de clan en de stam, een hele reeks sociale instellingen ontwikkeld werd; en we ontdekten dat de vroegste stamgewoonten en gebruiken de mens de kiem gaven van alle instellingen, die later de belangrijkste aspecten van verdere vooruitgang vormden. Uit de wilde stam groeide de barbaarse dorpsgemeenschap; en een nieuwe, nog grotere kring van sociale gebruiken en instellingen - waarvan een aantal nog bij ons voortleeft - werd ontwikkeld volgens de beginselen van gemeenschappelijk bezit van een bepaald gebied en de gemeenschappelijke verdediging ervan, onder jurisdictie van de algemene dorpsvergadering en in de federatie van dorpen, die tot één stam behoorden of geacht werden ertoe te behoren. En toen nieuwe behoeften de mens ertoe brachten een nieuw begin te maken, deden ze dat in de stad, die een dubbel netwerk vormde van territoriale eenheden (dorpsgemeenschappen), verbonden met gilden - die ontstonden uit de gemeenschappelijke uitoefening van een bepaald beroep of vak, of voor wederzijdse steun en verdediging.

En in de laatste twee hoofdstukken werden tenslotte feiten geproduceerd, die aantoonen dat hoewel de groei van de staat naar voorbeeld van het Romeinse Keizerrijk een gewelddadig einde had gemaakt aan alle middeleeuwse instellingen voor wederzijdse hulp, dit nieuwe aspect van de beschaving niet kon blijven voortbestaan. De staat, die gebaseerd is op losse banden van individuen en die verbintenissen als enige band heeft, beantwoordde niet aan zijn doel. De neiging tot wederzijdse hulp doorbrak zijn ijzeren regels; het verscheen opnieuw en liet zich opnieuw gelden in talrijke associaties, die nu de tendens vertonen alle aspecten van het leven te omvatten en bezit nemen van al wat door de mens vereist wordt voor het leven en voor het herproduceren van het door het leven verkwiste.

Waarschijnlijk zal opgemerkt worden dat wederzijdse hulp, zelfs wanneer het één van de evolutiefactoren kan voorstellen, niettemin maar één aspect van de menselijke verhoudingen bestrijkt: dat naast deze stroming, hoe sterk die ook mag zijn, er altijd een andere stroming is en is geweest - de geldingsdrang van het individu, niet alleen in zijn pogingen om economische, politieke en geestelijke voorrechten te verkrijgen voor zichzelf of voor zijn kaste, maar ook in zijn veel belangrijker, ofschoon minder duidelijke functie van het doorbreken van de banden, die altijd geneigd zijn om te worden uitgekristalliseerd en die de stam, de dorpsgemeenschap, de stad en de staat het individu opdringen. Met andere woorden, hier wordt de geldingsdrang van het individu als progressief element genomen.

Het is duidelijk dat geen enkel overzicht van de evolutie volledig kan zijn, tenzij deze twee overheersende stromingen geanalyseerd worden. De geldingsdrang van het individu of van groepen individuen, hun strijd om overheersing en de conflicten die eruit voortvloeien, zijn echter al geanalyseerd, beschreven en sinds onheuglijke tijden verheerlijkt. In feite heeft deze stroming tot nu toe alleen al aandacht gekregen van de epische dichter, de kroniekschrijver, de historicus en de socioloog. De tot nu toe geschreven geschiedenis is bijna geheel een beschrijving van de wegen en middelen waarmee de theocratie, de militaire macht, de alleenheerschappij en later de heerschappijen van de rijkere klassen bevorderd, gevestigd en gehandhaafd werden. De strijd tussen deze krachten vormt in wezen de essentie van de geschiedenis. We moeten dus de kennis van de individuele factor in de menselijke geschiedenis als waar aannemen - zelfs als er genoeg ruimte is voor een nieuwe studie van het onderwerp naar voorbeeld van waarop we daarnet gezinspeeld hebben; terwijl aan de andere kant de factor van wederzijdse hulp tot dusverre uit het oog verloren is; het werd simpel-

weg ontkend of zelfs bespot door de schrijvers van het verleden en vorige generaties. Het was daarom noodzakelijk om allereerst aan te tonen welk een enorme rol deze factor speelt in de evolutie van zowel de dierenwereld als de menselijke gemeenschappen. Pas nadat dit volledig erkend is, zal het mogelijk zijn om verder te gaan en een vergelijking te maken tussen de beide factoren.

Zelfs alleen maar een ruwe schatting maken van hun relatieve belangrijkheid met de één of andere min of meer statistische methode is blijkbaar onmogelijk. Eén enkele oorlog - dat weten we allemaal - kan meer onmiddellijk en later kwaad voortbrengen dan honderden jaren van onbelemmerde voortgang van het beginsel van wederzijdse hulp aan goeds kan opleveren. Maar als we zien dat in de dierenwereld progressieve ontwikkeling en wederzijdse hulp hand in hand gaan, terwijl de innerlijke strijd bij de soorten samengaat met achteruitgaande ontwikkeling; als we opmerken dat bij de mens zelfs succes in strijd en oorlog evenredig is aan de ontwikkeling van wederzijdse hulp in elk van de twee elkaar bestrijdende landen, steden, partijen of stammen en dat in het evolutie-proces de oorlog zelf (in zoverre het op deze wijze kan gaan) ondergeschikt gemaakt wordt aan de doeleinden van vooruitgang van wederzijdse hulp in het land, de stad of bij de stam - krijgen we al een indruk van de overheersende invloed van de factor van wederzijdse hulp als een element van vooruitgang. Maar we zien ook dat de praktijk der wederzijdse hulp en de opeenvolgende ontwikkelingen ervan de voorwaarden van gemeenschappelijk leven hebben geschapen, waardoor de mens in staat gesteld werd zijn vaardigheden, kennis en intelligentie te ontwikkelen; en dat de perioden waarin instellingen met een tendens naar wederzijdse hulp zich het sterkst ontwikkelden, ook de perioden waren waarin kunst, industrie en wetenschap de grootste vooruitgang doormaakten. In feite verradt de studie van het innerlijke leven van de middeleeuwse steden en de oude Griekse stadstaten het feit dat de combinatie van wederzijdse hulp, zoals het in de praktijk gebracht werd in de gilde en de Griekse stam, met een groot recht van initiatief, dat het individu en de groep toegestaan werd door middel van het federatieve beginsel, de mensheid de twee grootste perioden van haar geschiedenis gaf - de oude Griekse stadstaat en de middeleeuwse steden; terwijl de ondergang van bovengenoemde instituten gedurende de staatsperioden van de geschiedenis, die erop volgden, in beide gevallen een snel verval met zich meebracht.

Wat betreft de plotselinge industriële vooruitgang die bereikt is in onze eigen eeuw en die gewoonlijk toegeschreven wordt aan de overwinning van individualisme en concurrentie, heeft het zeker een veel

diepere oorsprong dan dat. Toen de grote ontdekkingen van de vijftiende eeuw werden gedaan, vooral die van de atmosferische druk, die gesteund werd door een reeks natuurkundige ontwikkelingen - en ze werden gedaan ten tijde van de organisatie van de middeleeuwse steden - toen deze ontdekkingen eenmaal gedaan werden, moesten de uitvinding van de stoommachine en de gehele revolutie die de overwinning van een nieuwe kracht impliceerde, er noodzakelijkerwijs op volgen. Als de middeleeuwse steden hun uitvindingen tot dat punt in de praktijk hadden gebracht, zouden de ethische gevolgen van de revolutie, die het gevolg was van de stoom, misschien anders zijn geweest; maar dezelfde technische en wetenschappelijke revolutie zou onvermijdelijk hebben plaatsgevonden. Het blijft dan ook de vraag of de algemene industriële achteruitgang die volgde op het verval van de vrije steden en die met name merkbaar was in het eerste deel van de achttiende eeuw, de verschijning van zowel de stoommachine als de daaruit voortvloeiende industriële revolutie niet aanzienlijk vertraagde. Als we de verbazingwekkende snelheid van de industriële vooruitgang van de twaalfde tot de vijftiende eeuw - in weven, het bewerken van metalen, architectuur en navigatie bekijken en de wetenschappelijke ontdekkingen overdenken, waartoe die industriële vooruitgang aan het einde van de vijftiende eeuw leidde - moeten we onszelf afvragen of de mensheid niet vertraagd werd volledig gebruik te maken van deze veroveringen toen een algemene industriële depressie in Europa plaatsvond na het verval van de middeleeuwse beschaving. Het was zeker niet het verdwijnen van de kunstenaar-handwerker, noch het verval van de grote steden en de ondergang van het onderlinge verkeer, dat de industriële revolutie kon begunstigen; en we weten dan ook dat James Watt twintig jaar of langer nodig had om zijn uitvinding bruikbaar te maken, omdat hij in de vorige eeuw niet kon vinden wat hij in het middeleeuwse Florence of Brugge gemakkelijk had kunnen vinden, namelijk de handwerkslieden die in staat waren zijn plannen in metaal te verwezenlijken en ze de artistieke afwerking en precisie te geven die de stoommachine vereist.

De industriële vooruitgang van onze eeuw dus toeschrijven aan de strijd van iedereen tegen iedereen, die het verkondigd heeft, is redeneren als de man die de oorzaken van regen niet kent en het toeschrijft aan het slachtoffer dat hij voor zijn afgod van klei heeft geofferd. Voor industriële vooruitgang zijn wederzijdse hulp en intensief verkeer, net zoals voor elke andere overwinning op de natuur, veel gunstiger dan onderlinge strijd.

Het overheersende belang van het beginsel van wederzijdse hulp verschijnt echter vooral op het gebied van de ethiek ten volle. Dat

wederzijdse hulp de ware grondslag van onze ethische opvattingen is, lijkt duidelijk genoeg. Maar wat de opvattingen over de oorsprong van het gevoel of instinct van wederzijdse hulp ook mogen zijn - of er een biologische of een bovennatuurlijke oorzaak aan toegeschreven wordt - het bestaan ervan moeten we terugvoeren tot de laagste trappen van de dierenwereld; en vanaf deze trappen kunnen we de onafgebroken evolutie ervan volgen, door alle graden van menselijke ontwikkeling tot onze tegenwoordige tijd toe heen. Zelfs de nieuwe godsdiensten die van tijd tot tijd ontstonden - altijd in tijdperken waarin het beginsel van wederzijdse hulp in theocratieën en despotische staten in het oosten of bij de ondergang van het Romeinse Rijk op de achtergrond raakte - zelfs de nieuwe godsdiensten hebben datzelfde beginsel alleen maar opnieuw bevestigd. Ze vonden hun eerste aanhangers onder de nederige, laagste, vertrapte lagen van de maatschappij, waar het beginsel van wederzijdse hulp de zo noodzakelijke grondslag voor het leven van alledag is; en de nieuwe vormen van vereniging werden geïntroduceerd in de vroegste boedhistische en christelijke gemeenschappen, in de Moravische broederschappen enzovoort en namen de vorm aan van een terugkeer naar de beste aspecten van wederzijdse hulp in het vroege stamverband.

Elke keer dat echter een poging tot een terugkeer naar dit oude beginsel ondernomen werd, werd de fundamentele gedachte ervan uitgebreid. Van de clan werd het uitgebreid tot de stam, tot de federatie van stammen, tot het land en tenslotte - als ideaal tenminste -, tot de gehele mensheid. Tegelijkertijd werd het verbeterd. In het primitieve boedhisme, in het primitieve christendom, in de geschriften van sommige leermeesters van de muzulmannen, in de vroege bewegingen van de Reformatie en vooral in de ethische en filosofische bewegingen van de vorige eeuw en van onze eigen tijd, wordt het volledige opgeven van de wraakgedachte of het "verdiende loon" - oog om oog tand om tand - steeds sterker vastgelegd. De hogere opvatting om kwaad niet met kwaad te vergelden en vrijelijk meer geven dan iemand verwacht te ontvangen van zijn burens, wordt verkondigd als het ware beginsel van moraliteit - een beginsel dat alleen maar gelijkwaardigheid, rechtvaardigheid of gerechtigheid te boven gaat en sterker bijdraagt aan het geluk. En de mens is geneigd zich in zijn handelingen te laten leiden, niet alleen door liefde, wat altijd persoonlijk is of in het gunstigste geval de stam betreft, maar door gewaarwording van zijn éénzijn met elk menselijk wezen. In de praktijk van de wederzijdse hulp, die we terug kunnen voeren tot het vroegste begin van de evolutie, vinden we dus de positieve en ontwijfelbare oorsprong van onze ethische opvattingen; en

we kunnen bevestigen dat in de ethische vooruitgang van de mens wederzijdse hulp - en niet onderlinge strijd - de belangrijkste rol heeft gespeeld. In de brede omvang ervan, zelfs in de tegenwoordige tijd, zien we ook de beste garantie voor een nog verhevener evolutie van ons geslacht.

Wie herinnert zich niet het opmerkelijke hoofdstuk waarmee Adam Smith zijn onderzoek naar de aard en oorzaken van de rijkdommen van landen begint? (1) Zelfs diegenen van onze tegenwoordige economen, die zelden terugvallen op de werken van de vader van de politieke economie en vaak de ideeën vergeten waardoor ze geïnspireerd worden, kennen dat hoofdstuk bijna van uiten, zo vaak is het sindsdien overgeschreven en opnieuw overgeschreven. Het is een geloofsartikel geworden; en de economische geschiedenis van de voorbije eeuw sinds Adam Smith het schreef is er, om het zo te formuleren, een actueel commentaar op.

"Arbeidsverdeling" was er het wachtwoord van. En de verdeling en onderverdeling - de permanente onderverdeling - van taken is zo ver doorgedreven wat betreft het verdelen van mensen in kasten, dat ze bijna net zo hecht gefundeerd zijn als die van het oude India. In de eerste plaats hebben we de algemene verdeling in producenten en consumenten: weinig consumerende producenten aan de ene en weinig producerende consumenten aan de andere kant. Daarna, onder eerstgenoemden, een hele reeks verdere onderverdelingen: de hand- en hoofdarbeiders, die scherp van elkaar gescheiden zijn tot schade van beiden; de handarbeiders en de fabrieksarbeiders; en onder de massa van laatstgenoemden weer talloze onderverdelingen - zelfs in die mate, dat het moderne ideaal van een arbeider een man of vrouw zelfs een meisje of jongen schijnt te zijn, zonder kennis van enige handenarbeid, zonder enig begrip van de industrie waarin hij of zij werkt, die alleen lange dagen maakt en zijn leven lang hetzelfde kleine deel van iets is: die vanaf zijn dertiende tot zijn zestigste de kolenwagen op een bepaalde plaats van de mijn duwt of de veer van een pennemes of "het achttien-de deel van een pen" maakt. Louter slaven van de één of andere machine; louter onderdelen van vlees en bloed van een enorme machinerie, die geen idee hebben van hoe en waarom de machinerie zijn ritmische bewegingen maakt.

Geschoold handwerk wordt weggezwiept als een overblijfsel uit het verleden dat gedoemd is te verdwijnen. De kunstenaar die vroeger esthetisch plezier vond in het werken met zijn handen, wordt vervangen door de menselijke slaaf van een ijzeren slaaf. Nee, zelfs de landarbeider die vroeger verzachting vond voor de ontberingen van zijn leven in het huis van zijn voorvaderen - het toekomstige huis van zijn kinderen -

in zijn liefde voor de grond en in een intensieve omgang met de natuur, zelfs hij is gedoemd te verdwijnen terwille van de arbeidsverdeling. Ons wordt verteld dat hij een anachronisme is; in een grote modern ingerichte boederij moet hij vervangen worden door een tijdelijke knecht, die voor de zomer aangenomen wordt en wordt ontslagen als de herfst aanbreekt: een zwerver die nooit meer de grond zal zien waarvan hij eens geoogst heeft. "Een zaak van enkele jaren," zeggen de economen, "om de landbouw in overeenstemming met de ware beginselen van arbeidsverdeling en moderne industriële organisatie te brengen."

Onze economen en politici, die verblind werden door de resultaten van een eeuw van geweldige uitvindingen, vooral in Engeland, gingen nog verder in hun dromen over arbeidsverdeling. Zij proclameerden de noodzaak de gehele mensheid te verdelen in nationale werkplaatsen, die elk hun eigen specialiteit zouden hebben. Ons werd geleerd dat bijvoorbeeld Hongarije en Rusland door hun aard voorbestemd zijn graan te verbouwen om de industriële landen te voeden; dat Engeland de wereldmarkt moest voorzien van katoen, ijzerwaren en kolen; België van wollen stoffen enzovoort. Nee, elk land, elke streek moet zijn eigen specialiteit hebben. Zo is het sindsdien al enige tijd; zo moet het blijven. Op deze manier zijn er fortuinen gemaakt en zullen ze op dezelfde wijze gemaakt worden. Daar verkondigd werd dat de rijkdommen van landen afgemeten worden aan de winsten van weinigen en dat de grootste winsten gemaakt werden door middel van arbeidsspecialisatie, werd niet de vraag steld of de mens zich altijd zou *willen* onderwerpen aan een dergelijke specialisatie; alsof landen gespecialiseerd zouden kunnen worden als geïsoleerde arbeiders. De theorie was goed voor vandaag - waarom zouden we ons druk maken om morgen? Morgen brengt zijn eigen theorie wel voort!

En dat gebeurde. De beperkte levenopvatting, die eruit bestond te denken dat *winsten* de enige leidraad vormen voor de menselijke maatschappij en de halsstarrige mening, die veronderstelt dat wat gisteren bestond, altijd zal blijven duren, bleek niet in overeenstemming met de aanleg van menselijk leven; en het leven sloeg een andere richting in. Niemand zal de hoge productiegraad ontkennen die door specialisatie bereikt kan worden. Maar naarmate het van het individu geëiste werk onder moderne productieverhoudingen eenvoudiger en gemakkelijker te leren is en daardoor ook eentoniger en vervelender wordt - worden de eisen van het individu om zijn werk gevarieerder te maken, al zijn capaciteiten te gebruiken, sterker. De mensheid ontdekt dat het voor de gemeenschap geen voordeel oplevert om een mens zijn gehele leven lang aan een bepaalde plaats, aan een werkplaats of een mijn vast te nage-

len; dat er niet gewonnen kan worden door hem werk te onthouden dat hem in vrij contact met de natuur zou brengen, dat hem een bewust deel van het grote geheel zou maken, deelgenoot aan het hoogste genot van kunst en wetenschap, van vrije arbeid en vorming.

Ook landen weigeren zich te laten specialiseren. Elk land is een bijeen gebrachte samenstelling van smaken en voorkeuren, van noden en middelen van bestaan, van capaciteiten en vindingrijkheid. Het gebied dat door elk land bezet is, heeft op zijn beurt een bijzondere gevarieerde structuur van grond en klimaat, van heuvels en valleien, van hellingen die leiden naar een nog grotere verscheidenheid aan gebieden en geslachten. Verscheidenheid is het kenmerk van zowel het gebied als zijn bewoners. Landbouw roept fabrikaten in het leven en fabrikaten steunen de landbouw. Beide zijn niet te scheiden; en de combinatie, de integratie van beide brengt de grootste resultaten voort. Naarmate iedereen zich technische kennis kan eigen maken, naarmate het internationaal wordt en niet langer verborgen kan worden, krijgt elk land de mogelijkheid al zijn verschillende krachten aan te wenden voor de grote verscheidenheid aan industriële en agrarische ondernemingen. Kennis negeert kunstmatige politieke grenzen. Dat doen ook de industrieën; en de huidige tendens van de mensheid is het hebben van de grootste mogelijke verscheidenheid aan industrieën in elk land, in elk afzonderlijk gebied, zij aan zij met landbouw. De behoeften van menselijke agglomeraties beantwoorden dus aan de behoeften van het individu; en terwijl een *tijdelijke* verdeling van functies de zekerste garantie blijft in elke afzonderlijke onderneming, is de *permanente* verdeling gedoemd te verdwijnen om vervangen te worden door een verscheidenheid aan inspanningen - intellectueel, industrieel en agrarisch - die overeenstemmen met de verschillende capaciteiten van het individu, alsmede met de verscheidene talenten in elk menselijk samenzijn.

Als we dus terugkeren van de schoolse geleerdheid uit onze leerboeken en het menselijk leven als geheel onderzoeken, ontdekken we snel, dat terwijl alle voordelen van een tijdelijke arbeidsverdeling behouden moeten blijven, het hoog tijd is aanspraak te maken op die van de *integratie van arbeid*. De politieke economie heeft tot nu toe hoofdzakelijk op *verdeling* aangedrongen. Wij proclameren *integratie*; en we houden vol dat het maatschappelijk ideaal - de toestand waarnaar de maatschappij al op weg is - een maatschappij met geïntegreerde, gecombineerde arbeid is. Een maatschappij waarin elk individu producent is van zowel hand- als hoofdarbeid; waarin elk gezond menselijk wezen werkt en waarin elke arbeider zowel op het land als in de fabriek werkt; waar elke opeenhoping van individuen, die groot genoeg is om

te beschikken over een bepaalde variëteit aan natuurlijke hulpbronnen - dat kan een land, of liever, een streek zijn - zelf produceert en het meeste van zijn eigen agrarische producten en fabrikaten zelf verbruikt.

Zolang de maatschappij dusdanig georganiseerd blijft dat de grond en kapitaalbezitters toegestaan wordt zich onder staatsbescherming en op grond van historische rechten het jaarlijkse overschot van menselijke productie toe te eigenen, kan een dergelijke verandering niet volledig bereikt worden. Maar het huidige industriële stelsel, dat gebaseerd is op een permanente specialisatie van taken, draagt al de kiemen van zijn eigen verval in zich. De industriële crises, die scherper en langduriger worden en nog verergeren en verscherpt worden door de bewapeningen en oorlogen van het huidige stelsel, maken zijn handelingen steeds moeilijker. Bovendien geven de arbeiders duidelijk hun bedoeling te kennen niet langer lijdzaam de ellende te steunen die door elke crisis veroorzaakt wordt. En elke crisis brengt de dag dichterbij, waarop de huidige instellingen van persoonlijk eigendom en productie op hun grondvesten zullen schudden door dergelijke interne twisten, wat zal afhangen van het min of meer gezonde verstand van de nu bevoorrechte klassen.

Maar we beweren ook dat elke socialistische poging om de huidige verhoudingen tussen Kapitaal en Arbeid te veranderen een mislukking zal worden als het geen rekening houdt met de bovengenoemde tendensen naar integratie. Deze tendensen hebben naar onze mening nog niet voldoende aandacht gekregen van de verschillende socialistische scholen. Een gereorganiseerde maatschappij zal af moeten zien van de misvatting van de landen die zich specialiseren in de productie van of agrarische of fabrieksproducenten. Zij zal op zichzelf moeten vertrouwen voor de productie van voedsel en vele, zo niet de meeste grondstoffen; zij moet de beste middelen vinden om landbouw met industrie te combineren - het werk op het land met een gedecentraliseerde industrie; en ze zal moeten zorgen voor een "geïntegreerde opvoeding", welke opvoeding door zowel wetenschap als handenarbeid vanaf de vroegste kinderjaren alleen de maatschappij de mannen en vrouwen kan geven die ze werkelijk nodig heeft.

Elk land zijn eigen landbouwer en fabrikant; elke persoon die op het land en in de één of andere industrie werkt; elke persoon die wetenschappelijke kennis paart aan kennis van een handenarbeid - dat is, we benadrukken het, de huidige tendens van beschaafde landen.

(1) - Bedoeld wordt: *Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (1776). (RU)

HET ANARCHISTISCH COMMUNISME: GRONDSLAG EN BEGINSELEN

Het anarchisme, het socialistische stelsel dat niet uitgaat van een regering, heeft een tweeledige oorsprong. Het is een uitvloeisel van de twee grote geestelijke bewegingen op het gebied van economie en politiek, die de negentiende eeuw en met name het tweede deel ervan karakteriseren. Evenals alle socialisten stellen de anarchisten dat het persoonlijke eigendom van land, kapitaal en machinerie zijn tijd heeft gehad; dat het gedoemd is te verdwijnen; en dat al het nodige voor de productie gemeenschappelijk bezit van de maatschappij moet en zal worden en gemeenschappelijk beheerd zal worden door de producenten der rijkdommen. En evenals de meeste vooruitstrevende vertegenwoordigers van het politieke radicalisme stellen ze dat het ideaal van de politiek-maatschappelijke organisatie een situatie is waarin de regeringstaken tot een minimum teruggebracht zijn en het individu volledige vrijheid van ontplooiing en handelen terugkrijgt om door middel van vrije groepen en federaties - die vrij gevormd worden - alle oneidige gevarieerde behoeften van de mens te bevredigen.

Wat het socialisme betreft komen de meeste anarchisten tot de uiterste gevolgtrekking, dat wil zeggen tot een volledige ontkenning van het loonstelsel en tot communisme. En met betrekking tot politieke organisatie komen ze, door het bovengenoemde deel van het radicale programma verder te ontwikkelen, tot de conclusie dat het einddoel van de maatschappij het terugbrengen van regeringstaken tot *nul* is - dat wil zeggen een maatschappij zonder regering, anarchie. De anarchisten stellen bovendien dat aangezien dit het ideaal van een sociale en politieke organisatie is, ze het niet moeten verwijzen naar de toekomst, maar dat alleen die veranderingen in onze sociale organisatie, die in overeenstemming zijn met het bovengenoemde tweeledige ideaal en het dichterbij brengt, een levenskans zullen hebben en voor het gemenebest nuttig zijn.

Wat betreft de door de anarchistische denkers te volgen methode, die verschilt totaal van die van de utopisten. De anarchistische denker neemt zijn toevlucht niet tot metafysische opvattingen (zoals "natuurlijke rechten", de "plichten van de staat", enzovoort) om wat volgens hem de beste voorwaarden voor het verwezenlijken van het grootste geluk van de mensheid zijn, te vestigen. Hij volgt daarentegen de koers die door de moderne evolutiefilosofie geschetst is. Hij bestudeert de menselijke maatschappij zoals die is en in het verleden was; en zonder

de mensheid als geheel of als afzonderlijke individuen te begiftigen met meer kwaliteiten dan ze hebben, beschouwt hij de maatschappij louter als een verzameling organismen en probeert hij de beste middelen te vinden om de behoeften van het individu te combineren met die van samenwerking voor het welzijn der soorten.

combineren met die van samenwerking voor het welzijn der soorten. Hij bestudeert de maatschappij en tracht de *tendensen* te ontdekken van het heden en verleden, haar groeiende intellectuele en economische behoeften en in zijn ideaal geeft hij alleen aan in welke richting de evolutie gaat. Hij maakt een onderscheid tussen de werkelijke behoeften en tendensen van menselijke gemeenschappen en bijkomende zaken (behoefte aan kennis, migraties, oorlogen en veroveringen), die voorkomen hebben dat deze tendensen gestalte kregen. En hij concludeert dat de twee voornaamste, hoewel vaak onbewuste tendensen door onze geschiedenis heen zijn geweest: ten eerste, een tendens naar de integratie van arbeid voor de productie van alle rijkdommen in gemeenschappelijkheid om het tenslotte onmogelijk te maken het deel van de gemeenschappelijke productie dat het afzonderlijke individu toekomt, te onderscheiden; en ten tweede, een tendens naar de meest volledige vrijheid van het individu in het nastreven van alle doeleinden die zowel voor hemzelf als voor de maatschappij in het algemeen nuttig zijn. Het ideaal van de anarchist is dus alleen maar een opsomming van wat volgens hem de volgende fase van de evolutie is. Het is niet langer een zaak van geloof; het is een wetenschappelijke discussie.

In feite is één van de belangrijke kenmerken van deze eeuw de groei van het socialisme en de snelle verbreiding van socialistische gedachten onder de arbeiders klassen. Hoe zou het ook anders kunnen? We zijn getuige geweest van een weergaloos snelle toename van onze productiekrachten, die hebben geleid tot een accumulatie van rijkdommen die de meest optimistische verwachtingen overtroffen hebben. Maar dankzij ons loonstelsel heeft deze toename van rijkdommen - die toe te schrijven is aan de verenigde krachten van wetenschappers, bestuurders en arbeiders - alleen maar geleid tot een ongekeerde accumulatie van rijkdommen in de handen der kapitaalbezitters; terwijl de ellende voor grote aantallen arbeiders en de bestaansonzekerheid voor allen alleen maar toegenomen is. De ongeschoolde arbeiders, die voortdurend op zoek zijn naar werk, zijn ten prooi gevallen aan ongekeerde armoede. En zelfs de best betaalde handwerkslieden en geschoolde arbeiders werken onder de voortdurende dreiging om op hun beurt in dezelfde situatie als de ongeschoolde paupers te belanden, wat het gevolg is van

enkele van de voortdurende en onvermijdelijke schommelingen van de industrie en de grillen van het kapitaal.

De kloof tussen de moderne miljonair, die het product van menselijke arbeid verkwt in schitterende en ijdele luxe en de pauper, die een ellendig en onzeker bestaan leidt, wordt dus steeds breder, zodat de maatschappelijke eenheid - de harmonie - verbroken wordt en de vooruitgang van verdere ontwikkelingen ervan gevaar loopt.

Tegelijkertijd zijn de arbeiders steeds minder geneigd deze maatschappelijke verdeling in twee klassen lijdzaam te verdragen, omdat zij zich steeds meer bewust worden van de rijkdommen die de moderne industrie voortbrengt, van het aandeel dat de arbeid heeft bij het produceren van de rijkdommen en van hun eigen organisatorische capaciteiten. Naarmate alle klassen van de maatschappij levendiger deelnemen aan algemene zaken en kennis zich verbreidt onder de massa's, wordt hun verlangen naar gelijkheid sterker en worden hun eisen voor een maatschappelijke reorganisatie luider. De arbeider vordert zijn deel van de rijkdommen die hij produceert; hij eist zijn deel in het beheer van de productie; en hij eist niet alleen wat extra welzijn, maar ook zijn volle rechten op het genieten van kunst en wetenschap. Deze eisen, die vroeger alleen verwoord werden door de maatschappelijke hervormer, beginnen nu ook uitgesproken te worden door een dagelijks groeiende minderheid van diegenen die in de fabriek werken of het land bewerken. En ze zijn zo in overeenstemming met ons rechtvaardigheidsgevoel dat ze steun vinden bij een dagelijks groeiende minderheid onder de bevoorrechte klassen zelf. Socialisme wordt dus *de* gedachte van de negentiende eeuw; en noch dwang, noch pseudo-hervormingen kunnen zijn verdere groei tegenhouden.

Veel hoop op verbetering werd natuurlijk gesteld in de uitbreiding van de politieke rechten van de arbeidende klassen. Maar deze concessies, die niet ondersteund werden door overeenkomstige veranderingen in de economische verhoudingen, bleken misleidend te zijn. Ze brachten geen materiële verbetering in de situatie van het merendeel van de arbeiders. Daarom luidt het wachtwoord van het socialisme: "Economische vrijheid als enige solide basis voor politieke vrijheid". En zolang het huidige loonstelsel met al zijn kwalijke gevolgen onveranderd blijft, zal dit socialistische wachtwoord de arbeiders blijven inspireren. Het socialisme zal blijven groeien totdat het zijn programma heeft verwezenlijkt.

Naast deze grote gedachtenstroom wat betreft economische aangelegenheden, is er een beweging gaande die zich bezighoudt met politieke rechten, politieke organisatie en regeringstaken. De regering wordt aan

dezelfde kritiek onderworpen als het kapitaal. Terwijl de meest radicalen in het algemeen kiesrecht en republikeinse instellingen het laatste woord van politieke wijsheid zagen, gingen enkelen een stap verder. Zowel de taken van de regering en de staat als hun verhouding tot het individu werden aan een scherpere en diepgaandere kritiek onderworpen. Nadat de vertegenwoordigende regering op grote schaal op de proef was gesteld, vielen de tekortkomingen steeds meer op. Het werd duidelijk dat deze tekortkomingen geen toevalligheden zijn, maar inherent zijn aan het stelsel zelf. Het parlement en de uitvoerende macht bleken niet in staat te zorgen voor alle talloze gemeenschapszaken en de uiteenlopende en vaak tegenstrijdige belangen van afzonderlijke delen van de staat te verzoenen. De verkiezingen bleken niet in staat om de mensen op te sporen die een land zouden kunnen vertegenwoordigen en zonder partijdigheid de zaken te regelen waarvoor ze wetten moeten maken. Deze tekortkomingen worden zo treffend, dat de beginselen van het vertegenwoordigende stelsel zelf bekritiseerd werden en aan hun juistheid getwijfeld werd.

* Weer werden de gevaren van een gecentraliseerde regering duidelijker zichtbaar toen de socialisten naar voren kwamen en om een verdere toename van de regeringsmacht vroegen door haar het beheer van het enorme terrein toe te vertrouwen, dat nu bestreken wordt door de economische verhoudingen tussen individuen. De vraag werd gesteld of een regering die het beheer van de industrie en handel wordt toevertrouwd niet een permanent gevaar zou zijn voor vrijheid en vrede en of het zelfs wel in staat zou zijn tot een goed beheer.

De socialisten uit het begin van deze eeuw waren zich niet volledig bewust van de enorme moeilijkheden van het probleem. Overtuigd als ze waren van de noodzakelijkheid van economische hervormingen, namen ze geen notitie van de noodzaak van vrijheid voor het individu. En we hebben maatschappelijke hervormers gehad die bereid waren de maatschappij te onderwerpen aan de één of andere vorm van theocratie of dictatuur om hervormingen in socialistische zin te verkrijgen. Daardoor hebben we in Engeland en ook op het vasteland de verdeling van mensen met vooruitstrevende meningen gehad in politieke radicalen en socialisten - eerstgenoemden bekeken de laatste met wantrouwen, omdat ze in hen een gevaar zagen voor de politieke vrijheden die na veel strijd veroverd waren door beschaafde landen. En zelfs nu, nu de socialisten in geheel Europa politieke partijen gevormd hebben en het democratische geloof verkondigen, blijft er onder de meest onpartijdige mensen een geprononceerde angst voor de *Volksstaat*, die een evengroot gevaar vormt voor de vrijheid als elke vorm van autocratie als de

regering het beheer van alle maatschappelijke organisaties, met inbegrip van de productie en de verdeling van rijkdommen, wordt toevertrouwd.

De recente evolutie heeft echter de weg gebaand voor het laten zien van de noodzaak en mogelijkheid van een hogere vorm van sociale organisatie, die economische vrijheid kan garanderen zonder het individu terug te brengen tot slaaf van de staat. De oorsprongen van de regering zijn nauwkeurig bestudeerd en alle opvattingen wat betreft zijn afleiding van goddelijkheid of het "maatschappelijke contract" zijn terzijde geschoven en het lijkt erop dat het een relatief recente oorsprong heeft en dat zijn macht juist is toegenomen naarmate de maatschappelijke verdeling in bevoorrechte en niet-bevoorrechte klassen gedurende eeuwen groeide. De vertegenwoordigende regering is ook tot zijn juiste waarde teruggebracht - die van een instrument dat diensten heeft geleverd in de strijd tegen de autocratie, maar dat niet het ideaal is van een vrije politieke organisatie. Wat betreft het filosofische stelsel dat in de staat een leider van de vooruitgang zag, het werd in sterkere mate ondermijnd naarmate het duidelijker werd dat de meeste vooruitgang wordt geboekt als het niet belemmerd wordt door staatsinmenging. Het is dus duidelijk geworden dat een verdere vooruitgang van het sociale leven niet ligt in de richting van een verdere concentratie van macht en regelende taken in handen van een regeringslichaam, maar in de richting van decentralisatie, zowel territoriaal als wat functie betreft - in een onderverdeling van openbare functies ten aanzien van zowel hun uitwerking als de aard van de functies; al die functies, die nu beschouwd worden als regeringstaken moeten worden overgelaten aan het initiatief van vrij gevormde groepen. (...)

REVOLUTIONAIRE MINDERHEDEN

"Alles wat u beweert, is heel juist" zeggen onze tegenstanders vaak tegen ons. "Uw anarcho-communistische ideaal is uitstekend en de verwezenlijking ervan zou inderdaad welzijn en vrede op aarde brengen; maar hoe weinigen verlangen ernaar, hoe weinigen begrijpen het en hoe weinigen beschikken over de nodige toewijding om aan de verwezenlijking ervan te werken! U vormt maar een kleine minderheid, een paar zwakke, her en der verspreide groepen, verloren temidden van een onverschillige massa, u hebt een sterke vijand voor u, die goed georganiseerd is en over wapens, kapitaal en kennis beschikt. De strijd die u aangegaan bent, gaat uw krachten te boven."

Dat is het verwijt dat we voortdurend horen van bepaalde tegenstanders en zelfs ook vaak van onze vrienden. Laten we dus zien wat er van dit verwijt waar is.

Dat onze anarchistische groepen slechts een kleine minderheid vormen in vergelijking met de miljoenen mensen die Frankrijk, Spanje, Italië en Duitsland bevolken - niets is minder waar. Alle groepen die een nieuwe gedachte vertegenwoordigden, zijn altijd begonnen als een minderheid. En het is heel waarschijnlijk dat wij als *organisatie* een minderheid zullen blijven tot de dag van de revolutie. Maar is dat een argument tegen ons? - Op dit ogenblik zijn de opportunisten in de meerderheid: moeten wij daarom misschien ook opportunisten worden? Tot 1790 vormden de royalisten en de constitutionalisten de meerderheid: hadden de republikeinen van die tijd daarom hun republikeinse ideeën op moeten geven en ook royalisten moeten worden, terwijl Frankrijk met grote stappen afging op het afschaffen van het koningschap?

Het doet er weinig toe of we qua aantal in de minderheid zijn; daar gaat het niet om! Wat belangrijk is, is om te weten te komen of de ideeën van het anarcho-communisme in overeenstemming zijn met de evolutie die zich op dit ogenblik in de menselijke geest, vooral bij de Latijnse volkeren, voltrekt. - Maar daarover kan geen twijfel bestaan. De evolutie verloopt niet in de zin van het gezag; ze verloopt in de zin van de volledigste vrijheid van het individu, van de productieve en consumptieve groepen, van de commune, van de vereniging, van de vrije federatie. De evolutie verloopt niet in de zin van het individualisme, maar in de zin van gemeenschappelijke productie en consumptie. In de grote steden is niemand meer bang voor het communisme als er sprake is van anarchistisch communisme. In de dorpen verloopt de evolutie in dezelfde zin en in enkele delen van Frankrijk,

die in bijzondere omstandigheden verkeren, is de boer al in vele opzichten op weg om de arbeidsmiddelen gemeenschappelijk te maken. Dat is de reden waarom wij, iedere keer dat we de grote massa onze ideeën voorleggen, iedere keer dat we op eenvoudige en gemakkelijk te begrijpen wijze praten over de revolutie - wat wij daaronder verstaan -, kracht bijgezet door praktische voorbeelden, wij zowel in de grote industriële centra als in de dorpen met applaus ontvangen worden.

En zou het anders kunnen? - Als anarchie en communisme het gevolg waren van filosofische speculaties, die in donkere studeerkamers van geleerden uitgebroed zouden zijn, dan zouden deze beide beginzelen beslist geen weerklank vinden. Maar deze beide gedachten zijn ontstaan in de schoot van het volk zelf. Ze zijn de uitdrukking van wat de arbeider en de boer denken en zeggen wanneer ze zich op de één of andere dag losmaken van de dagelijkse sleur en beginnen te dromen over een betere toekomst. Ze zijn de uitdrukking van een langzame evolutie die zich in de geest der mensen in het verloop van deze eeuw voltrokken heeft. Ze zijn de opvatting van het volk over de verandering die snel moet komen om rechtvaardigheid, solidariteit en broederschap in onze steden en dorpen te brengen. Daar ze uit het volk ontstaan zijn, worden ze, elke keer dat ze op een begrijpelijke manier uiteengezet worden, toegejuicht.

Daarin ligt in feite haar werkelijke kracht en niet in het aantal van haar actieve, gegroepeerde en georganiseerde aanhangers, die moedig genoeg zijn om zich bloot te stellen aan de gevaren van de strijd en de gevolgen aanvaarden waaraan men zich overgeeft als men voor de volksrevolutie werkt. Dit aantal wordt elke dag groter en zal steeds groter worden; maar pas aan de vooravond van de opstand zal de minderheid van vandaag de meerderheid worden.

De geschiedenis is er om ons te vertellen dat diegenen die aan de vooravond van de revolutie in de minderheid waren, op de dag van de revolutie de overheersende macht worden als ze de werkelijke uitdrukking van de wensen van het volk vertegenwoordigen en als - dat is een andere essentiële voorwaarde - de revolutie een zekere tijd voortduurt, opdat de revolutionaire gedachte zich kan verbreiden, opdat ze zich kan ontwikkelen en haar vruchten kan dragen. Want, laten we het niet vergeten, het lukt ons niet door een revolutie van één of twee dagen om de maatschappij te veranderen in anarchocommunistische zin: een opstand van korte duur kan wel een regiem omver werpen om er een ander voor in de plaats te stellen. Ze kan een Napoleon vervangen door een Jules Favre (1); maar dat verandert niets aan de fundamentele maatschappelijke grondslagen. Een heel revolutionair tijdperk van

drie, vier of misschien vijf jaar hebben we nodig om onze revolutie te voltooiën in het eigendomsbestel en de wijze van groeperen in de maatschappij. Vijf jaar van permanente opstanden waren van 1788 tot 1793 in Frankrijk nodig om het feodale stelsel en de almacht van het koningschap omver te werpen: er zal minstens drie of vier jaar voor nodig zijn om het burgerlijke feodalisme en de almacht van de plutocratie omver te werpen.

Wel, vooral tijdens deze tijd van opwinding werkt de geest met een verhoogde snelheid en neemt iedereen, zowel in de weelderige stad als in de sombere hutten, deel aan de gemeenschappelijke zaak, discussieert, praat en probeert anderen te overtuigen dat de anarchistische idee, die door de bestaande groepen tot vandaag de dag gezaaid wordt, zijn vruchten kan dragen en de grote massa der geesten bereiken kan. Dat is de tijd waarin de onverschilligen van vandaag tot overtuigde aanhangers van de nieuwe gedachte gemaakt worden.

Dat is altijd de weg van gedachten geweest en de grote Franse Revolutie kan er als voorbeeld van dienen.

Zeker, deze revolutie is niet zo diepgaand geweest als die waarover wij dromen. Zij heeft alleen de aristocratie omver geworpen om de bourgeoisie op haar plaats te zetten. Zij heeft het stelsel van individueel eigendom niet aangetast: integendeel, ze heeft het versterkt; zij heeft het tijdperk van de burgerlijke uitbuiting geopend. Maar ze heeft een enorm resultaat bereikt door de definitieve afschaffing van de slavernij en ze heeft deze slavernij krachtadig afgeschaft, wat veel doelmatiger is dan de wettelijke afschaffing van wat dan ook. Ze heeft het tijdperk van de revoluties geopend, die elkaar sindsdien in korte tijd opvolgden en steeds meer in de buurt van de sociale revolutie kwamen. Zij heeft het Franse volk die revolutionaire impuls gegeven zonder welke de volken honderden jaren lang onder de meest verachtelijke onderdrukking kunnen verrotten. Zij heeft de wereld een hele reeks vruchtbare ideeën voor de toekomst nagelaten; zij heeft de geest van verzet opgewekt, ze heeft het Franse volk een revolutionaire opvoeding gegeven. Dat Frankrijk in 1871 de Commune instelde, zoals het tegenwoordig de anarcho-communistische gedachte graag aanvaardt, terwijl andere landen zich nog in het autoritaire of constitutionele tijdperk bevinden (dat Frankrijk voor 1848 of zelfs voor 1789 doormaakte), dat alles is mogelijk doordat het aan het einde van de vorige eeuw de vier jaren van de grote revolutie meemaakte.

We hoeven ons alleen maar te herinneren welk een triest tafereel Frankrijk ons enkele jaren voor deze revolutie bood en hoe zwak de

minderheid was die droomde van het afschaffen van het koningschap en het feodalisme.

De boer was in ellende en in onwetendheid gedompeld, waarvan we ons zelfs tegenwoordig nauwelijks een voorstelling kunnen maken. Begraven in hun dorpen, zonder regelmatig verkeer en niet wetende wat er twintig mijl verder gebeurde, leken deze arme schepsels, die over de ploeg gebogen stonden en opgesloten waren in stinkende krotten, tot eeuwige slavernij gedoemd. Een gemeenschappelijke overeenstemming was onmogelijk en bij het geringste teken van opstandigheid waren er soldaten aanwezig om de rebellen neer te sabelen en de aanvoerders te grijpen om hen middenin het dorp aan de hoogste boom op te knopen. Er waren nauwelijks enkele onbekende propagandisten die de dorpen rondtrokken, haat tegen de onderdrukkers zaaiden en hoop opwekten bij de weinige mensen die zo moedig waren hen aan te horen. Het gebeurde nauwelijks dat de boer om brood en een kleine belastingverlaging durfde te vragen. Men hoeft er alleen maar de rekestlijsten van de dorpen op na te slaan om zich ervan te overtuigen!

Wat de burgerij betreft, wat haar kenmerkte, dat was vooral haar lafheid! Enkele heel schaarse geïsoleerde individuen waagden het soms de regering aan te vallen en door een dergelijke vermetele daad de verzetsgeest op te wekken. Maar het grootste deel van de burgerij boog beschaamd voor de koning en zijn hof, voor de edelman en zijn bediende. Men hoeft er alleen maar de dorpshandelingen van die tijd op na te lezen en men zal zien van welk een slaafse deemoedigheid de woorden van de burgerij van voor 1789 doortrokken waren. De laagste lafheid doorsijpelt hun woorden - hoe de heer Louis Blanc (2) en andere vleiers van die burgerij er ook over mogen denken. Een diepe wanhoop bevangt de weinige, geïsoleerde revolutionairen van die tijd als ze om zich heen kijken en Camille Desmoulins (3) heeft terecht deze beroemde woorden gesproken: "Er waren vóór 1789 nauwelijks een dozijn revolutionairen in Parijs."

En welk een verandering desalniettemin drie of vier jaar later! Vanaf het ogenblik waarop de macht van het koningschap nog niet in het minst ondermijnd was door de loop der gebeurtenissen, komt het volk in opstand. Gedurende het gehele jaar 1788 zijn het slechts kleine, verspreide boerenopstanden; net als de kleine gedeeltelijke opstanden van tegenwoordig breken ze hier en daar in Frankrijk door, maar langzamerhand breiden ze zich uit, worden ze algemener, bitterder en moeilijker te onderdrukken.

Twee jaar ervoor durfde men nauwelijks om een verlaging van de grondbelasting te vragen (zoals men tegenwoordig om loonverhoging

vraagt). Twee jaar later, in 1789, gaat de boer al verder. Algemeen ontstaat een nieuwe gedachte: het juk van de edelman, van de priester en van de grondbezittende burger wordt volledig afgeworpen. Zodra de boer merkt dat de regering niet meer de kracht bezit om de opstand te weerstaan, komt hij in verzet tegen zijn vijanden. Enkele vastberaden mensen steken de eerste kastelen in brand, terwijl de grote massa, die nog gedwee en bang is, wacht tot de vlammen van de brandende kastelen op de heuvels de lucht bereiken en dan de belastinginners ophangt om zijn voorgangers van de Jacques (4) te wreken. Maar dit keer komen de militairen niet om de opstand te onderdrukken - ze zijn elders bezig - en de opstand breidt zich van gehucht tot gehucht uit totdat weldra half Frankrijk in de fik staat.

Terwijl de toekomstige burgerlijke revolutionairen nog op hun knieën gaan voor de koning, terwijl de grote persoonlijkheden zich door concessies meester trachten te maken van de opstand, komen de dorpen en steden, lang voordat de Staten Generaal bijeenkomen en Mirabeau (5) zijn toespraken houdt, in opstand. Honderden onlusten (Taine telt er alleen al driehonderd) breken in de dorpen uit, voordat Parijs, dat met houwelen en enkele slechte kanonnen bewapend is, de Bastille verovert.

Vanaf dat ogenblik wordt het onmogelijk de revolutie te bedwingen. Als die alleen in Parijs uitgebroken zou zijn, als die alleen een parlementaire revolutie geweest zou zijn, zou ze in bloed gesmoord zijn en zouden de contra-revolutionaire horden de witte vlag van dorp tot dorp, van stad tot stad gedragen hebben en de boeren en sans-culottes afgeslacht hebben. Maar gelukkig had de revolutie vanaf het begin een ander karakter aangenomen. Ze was bijna gelijktijdig in duizend plaatsen uitgebroken; in elk dorp, in elke marktplaats, in elke grote stad van de opstandige provincie marcheerden de revolutionaire minderheden, sterk door hun moed en door de stilzwijgende steun die ze in de aspiraties van het volk vonden, naar de verovering van het kasteel, van het stadhuis, van de Bastille, terroriseerden de aristocratie en de hoge burgerij en schaften de voorrechten af. De minderheid begon de revolutie en sleepte de massa met zich mee.

Hetzelfde zal het geval zijn met de revolutie die wij zien aankomen. De idee van het anarchistische communisme, die tegenwoordig vertegenwoordigd wordt door een zwakke minderheid die zich echter steeds scherper aftekent in de volksgeest, zal zijn weg vinden in de grote massa. De overal verspreide groepen, hoe weinig talrijk ze ook zijn, maar die sterk zijn door de steun die ze onder het volk vinden, zullen de rode vlag van de opstand hijsen. Deze zal op duizend verschillende

plaatsen van het land uitbreken en de instelling verhinderen van een regering die in staat zou zijn de loop der gebeurtenissen te belemmeren en de revolutie zal voortwoeden totdat zij haar taak voltooid heeft: de afschaffing van het individuele eigendom en de staat.

Op die dag zal de huidige minderheid het volk, de grote massa zijn en deze opstandige massa, die zich tegen het eigendom en de staat keert, zal in de richting van het anarchistische communisme marcheren.

- (1)- Jules Favre (1809-1880). Was in 1848 algemeen secretaris van minister van Buitenlandse Zaken Ledru-Rollin. Hij werd in 1869 in het parlement gekozen en onder het Tweede Keizerrijk was hij het hoofd van de gematigde republikeinen en als zodanig een tegenstander van Napoleon III. Van september 1870 tot juli 1871 was Favre Minister van Buitenlandse Zaken en in die functie ondertekende hij in januari 1871 de capitulatie van Parijs en de wapenstilstand, die in mei 1871 tot vrede met Duitsland leidde. Uiteraard keerde hij zich tegen de parijse Commune, die in de week van 21-28 mei bloedig onderdrukt werd door de troepen van de Franse generaal MacMahon: ± 20.000 doden. In zijn *Brief aan een Fransman. De revolutionaire situatie in Frankrijk in 1870* noemde Bakoenin Favre "één van de vurigste reactionaire republikeinen." (RU)
- (2)- Louis Blanc (1811-1882). Frans socialistisch theoreticus, journalist en historicus. Werd in 1848 lid van de Voorlopige Regering. Na de val van het Keizerrijk keerde hij uit Engeland terug, waar hij in ballingschap was gegaan. Blanc, die in 1871 lid werd van de Nationale Vergadering en in 1876 van de Kamer van Afgevaardigden, keerde zich tegen de Commune van Parijs, waarmee zijn rol in de arbeidersbeweging vrijwel uitgespeeld was. In zijn belangrijkste werk, *L'Organisation du Travail* (1839), pleitte Blanc voor het stichten van zogenaamde "Ateliers Nationaux", die de werkloosheid moesten beteugelen en het "recht op arbeid" moesten garanderen. In 1848 trachtte hij zijn plannen (met weinig succes) in praktijk te brengen. Volgens de opvattingen van Blanc, die betiteld kunnen worden als staatsocialistisch, moest de staat beschouwd worden als enige kapitalist (bankier) en alle productiemiddelen in handen hebben. (RU)
- (3)- Camille Desmoulins (1760-1794). Frans revolutionair en advocaat van beroep. Nam het initiatief tot het bestormen van de Bastille (14 juli 1789). Desmoulins gaf het blad "Révolutions de France et du Brabant" uit. Hij zou deelgenomen hebben aan het bestormen van de Tuilerieën (10 augustus 1792). Van 1792 tot 1794 lid van de

Conventie. Eind 1793 probeerde Desmoulins in zijn *Le vieux Cordelier* de radicale politiek van Robespierre te temperen, wat averechts uitwerkte: met Danton en anderen werd hij geëxecuteerd. (RU)

- (4)- Jacquerie. Naam van boerenopstanden in Frankrijk in vooral 1358 en 1798. De benaming is spottend bedoeld: Jacques Bonhomme (Joris Goedbloed). Quack noemt in *De socialisten. Personen en stelsels* (Deel I) de opstand van de Jacquerie "de meest karakteristieke Middeleeuwse beweging der boeren." (RU)
- (5)- Honoré Gabriel Victor Riqueti de Mirabeau (graaf) (1749-1791). Was in 1789 afgevaardigde van de derde stand in de Staten-Generaal, waar hij zich een voorstander betoonde van een constitutioneel koningschap met verantwoordelijke ministers. (RU)

GESCHRIFTEN VAN EN OVER KROPOTKIN *

Biografische studies:

- J. Grave (ed.) - Kropotkine. 2 delen. Parijs, 1921.
- J. Ishill (ed.) - Peter Kropotkin. The rebel, thinker and humanitarian. Berkeley Heights, 1923.
- M.A. Miller - Kropotkin. Chicago, 1976.
- F. Planche & J. Delphy - Kropotkine, descendant des Grands Princes de Smolensk, Page de l'empereur, Savant illustre, Révolutionnaire international, Vulgarisateur de la pensée anarchiste. Parijs, 1948.
- J.A. Rogers - Prince Peter Kropotkin. Cambridge, 1957.
- J. Swan - Kropotkin. The man and his message. Londen, 1909.

Deelstudies, memoires, handboeken, artikelen en dergelijke, waarin de rol van Kropotkin ter sprake wordt gebracht, zijn onder meer:

- A. d'Agostino - Marxism and the Russian anarchists. San Francisco, 1977. Hfdst. 3: Theoretical harmony and practical dynamite: the problem of Kropotkinism.
- P. Avrich - The Russian anarchists (1967). New York, 1978.
- A. Berkman - The Bolshevik Myth (diary 1920-1922). New York, 1925.
- C. Berneri - Peter Kropotkin. His Federalist ideas (1922). Yorks, 1976.
- R.R. Bigler - De libertaire Sozialismus in der Westschweiz. Keulen/Berlijn, 1963.
- J. Cattepoel - Anarchismus. Rechts- und staatsphilosophische Prinzipien. München, 1973. Hfdst. 4: Kropotkin.
- G.D.H. Cole - Marxism and anarchism 1850-1890 (A history of socialist thought II) (1954). Londen, 1974. Hfdst. XII: Anarchists and anarchist-communists - Kropotkin.
- P. Eltzbacher - Der Anarchismus (1900). Vaduz/Topos, 1978.
- A. Friedmann - Das anarcho-kommunistische System des Für-

* Uitgebreide bibliografieën van het werk van Kropotkin en aanverwant materiaal zijn onder meer te vinden in: Nettlau's *Bibliographie de l'Anarchie* (blz. 72-86/238-239) en Miller's *Kropotkin* (blz. 313-330).

- sten Peter Kropotkin. Keulen, 1931.
- A. Ghé - Lettre ouverte à P. Kropotkine. Lausanne, 1916.
- E. Goldman - Living my life. 2 delen (1931). New York, 1970.
- Idem. - My disillusionment in Russia (1923). New York, 1970.
- Idem. - Die Ursachen des Niederganges der russischen Revolution (1922). Berlijn, 1968. blz. 56-69: Erinnerungen an Kropotkin.
- J. Grave - Quarante ans de propagande anarchiste (1930). Parijs, 1973.
- J. Guillaume - L'Internationale. Documents et souvenirs. 4 delen (1905-1910). Genève, 1980.
- R. de Haan - Kropotkin, Marx and Dewey. in: *Anarchy* 55, september 1965.
- J. Hewetson - Mutual aid and social revolution. in: *Anarchy* 55.
- J. Hulse - Revolutionists in London. A study of five unorthodox socialists. Oxford, 1970.
- N. Machno - La révolution russe en Ukraine 1918-1921 (1927). Parijs, 1970. Hfdst. X: Arrivée en Russie de P.A. Kropotkine. Rencontre avec les anarchistes d'Ekaterinoslav.
- J. Maitron - Pierre Kropotkine et "Le Manifeste des Seize". in: *Actes du 76e Congrès des Sociétés Savantes*. Rennes, 1951.
- Idem. - Le mouvement anarchiste en France. 2 delen (1951). Parijs, 1975.
- E. Malatesta - Peter Kropotkin - Recollections and criticisms of an old friend (1931). in: V. Richards (ed.) - Errico Malatesta. His life & ideas (1965). Londen, 1977.
- M. Nettlau - Bibliographie de l'Anarchie. Parijs, 1897.
- Idem. - Geschichte der Anarchie. 3 delen (1925, 1927, 1931). Bremen, z.j. (1978). Vooral de laatste II en III.
- Idem. - Die revolutionäre Aktionen des italienischen Proletariats und die Rolle Errico Malatesta (1922). Berlijn, 1973.
- R. Rocker - The London years. Londen, 1956.
- Idem. - Aus den Memoiren eines deutschen Anarchisten. Frankfurt/M., 1974.
- A. Rosmer - Moscou sous Lénine. Parijs, 1953.
- B. Russell - Roads to freedom. Socialism, anarchism and syndicalism (1918). Londen, 1973.
- D. Shub - Kropotkin and Lenin. in: *Russian Review* XII, oktober 1953.

- A. Souchy - "Vorsicht: Anarchist!" Ein Leben für die Freiheit. Politische Erinnerungen. Darmstadt/Neuwied, 1977. blz. 46-49: Besuch bei Peter Kropotkin.
- D. Stafford - From anarchism to reformism. Londen, 1971.
- A. Thun - Die Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland (1883). Z.p., 1971.
- A.B. Ulam - In the name of the people. New York, 1977.
- F. Venturi - Roots of revolution (1952). New York, 1973.
- G. Woodcock - Anarchism. A history of libertarian ideas and movements (1962). Harmondsworth, 1975.
- Idem. - Anarchists who returned: Kropotkin, Goldman and Berkman in Russia, 1917-1921. in: *Maatstaf*. nr. 11, november 1976.
- H. Zoccoli - Die Anarchie (1906). Berlijn, 1976.

Wellicht is Kropotkin de meest vertaalde, meest gelezen en meest gedrukte anarchist. Hier worden alleen zijn belangrijkste boeken/brochures genoemd. Achter de uitgave in de oorspronkelijke taal wordt een recente herdruk genoemd, al of niet in de oorspronkelijke taal.

- L'Anarchie - sa philosophie, son idéal (1896). Parijs, 1971.
- Der Anarchismus in Russland (1905). in: Die Russische Revolution I. Berlijn, 1980.
- La conquête du pain (1892). The conquest of bread. New York, 1972.
- L'Etat - son rôle historique (1897). The state - its historique role. Londen, 1973.
- Etika (1922). Ethik. Ursprung und Entwicklung der Sitten. Berlijn, 1976.
- Fields, factories and workshops (1899). Londen, 1974.
- The great French revolution (1909). New York, 1971.
- Memoirs of a revolutionist (1899). New York, 1970.
- Modern science and anarchism (1901). Gedeeltelijk in: Kropotkin's revolutionary pamphlets.
- Mutual Aid. A factor of evolution (1902). New York, 1972.
- Paroles d'un révolté (1885). Parijs, 1978.
- Russian literature (Ideals and realities in Russian Literature) (1905). New York, 1968.
- In Russian and French prisons (1887). New York, 1971.

Enkele bloemlezingen:

- R. Baldwin (ed.) - Kropotkin's revolutionary pamphlets. A collection of writings by Peter Kropotkin (1927). New York, 1970.

- M.A. Miller (ed.) - P.A. Kropotkin. Selected writings on anarchism and revolution. Cambridge, 1970.
- H. Read (ed.) - Kropotkin. Selections from his writings. Londen, 1942.
- M. Zemliak (ed.) - Pierre Kropotkin. Oeuvres. Parijs, 1976.

In het Nederlands is onder meer het volgende over Kropotkin geschreven:

- P. Avrich - *Bakoenin en Kropotkin*. in: Spiegel Historiaal. nr. 11, november 1979.
- Idem - Kropotkins ethische anarchisme. in: F. Boenders (red.) - De volle vrijheid. Ideologie en geschiedenis van het anarchisme. Brussel/Den Haag, 1976.
- M. Buber - Kropotkin. in: Paden in utopia. Het utopisch socialisme en de vernieuwing van de maatschappij (1945). Utrecht, 1972.
- A. Constandse - Kropotkin over de vakorganisatie. in: *Opstand*. nr. 6, 1926. Herdrukt in: De Alarmisten 1918-1933. Amsterdam, 1975.
- F. Domela Nieuwenhuis - De geschiedenis van het socialisme. 3 delen. Amsterdam, z.j. Vooral deel III.
- Idem - Peter Kropotkin van prins tot anarchist. Amsterdam, z.j.
- R. van Duijn - De boodschap van een wijze kabouter. Amsterdam, 1969.
- A. Lehning - Kropotkins anarchisme. in: *Grondslagen*. nr. 3, 1932. (*Grondslagen* werd integraal herdrukt in 1978 door "Anarchistische Uitgaven" te Amsterdam). Het artikel werd tevens herdrukt in: De draad van Ariadne. Amsterdam, 1966.
- H.P.G. Quack - De socialisten. Personen en stelsels. 6 delen (1875-1897). Baarn, 1977. Vooral deel VI.
- M. Ros - De begrafenis van Peter Kropotkin of de laatste vlaggen van het anarchisme. in: *Maatstaf*, nr. 8/9, augustus/september 1976.
- H. Verploeg (red.) - Peter Kropotkin Tekstboek. Amsterdam, 1972. Verploeg somt op dat er in de periode 1889-1932 32 Nederlandse vertalingen verschenen.

Na de Tweede Wereldoorlog is er heel weinig van Kropotkin in het Nederlands vertaald; ik heb kunnen achterhalen:

- Anarchie, filosofie en ideaal. Amsterdam, 1974.
- Memoires van een revolutionair. Baarn, 1978.

UITGAVEN VAN PAMFLET

A-2 Anton Constandse **Anarchisme van de Daad**

Beschrijving van de houding, opvattingen en activiteiten van militante anarchisten in revolutionaire perioden en situaties. Onder meer: de Kommune van Parijs; Tirannenmoorden; de Groep Bonnot; Lijdelijk verzet, Tolstoi; de Russische revolutie; Nestor Machno; de Kronstadt-opstand; de Spaanse Burgeroorlog; Parijs 1968; de Provo's.

Zesde druk/192blz. f 21,50 (ISBN 90 70633 027)

A-3 Anton Constandse **Michael Bakoenin, Russisch rebel**

Biografie van Michael Bakoenin (1814-1876), grondlegger van het kollektivistische anarchisme. Als 'Vie romancée' een meer persoonlijke dan politieke biografie, waarin treffend het klimaat wordt geschetst van het turbulente strijdtoneel in het Europa van de vorige eeuw, en het aanzienlijke aandeel dat Bakoenin in tal van revolutionaire ontwikkelingen heeft gehad.

Derde druk/280blz. f 26,50 (ISBN 90 70633 043)

A-4 Clara Wichmann **Bevrijding**

Bloemlezing uit het werk van de Nederlandse anarcho-socialiste Clara Wichmann (1885-1922), samengesteld door Thom Holterman en Hans Ramaer. In vele artikelen drong Clara Wichmann aan op een radicale hervorming van het strafrecht. Ook op andere gebieden, zoals de libertaire arbeidersbeweging, de anti-militaristische strijd en de vrouwenbeweging ontwikkelde zij opvattingen die nog weinig aan betekenis hebben ingeboet. In een inleidend essay schetsen de samenstellers uitvoerig haar maatschappijbeschouwing en motiveren zij hun keuze.

Tweede druk/204blz. f 27,50 (ISBN 90 70633 035)

B-2 Boudewijn Chorus **Als op ons geschoten wordt.....**

Ontstaan, standpunten en activiteiten van het gewapend verzet in de Bondsrepubliek Duitsland: de Rote Armee Fraktion (RAF),

Beweging van de 2e juni, de Revolutionäre Zelle (RZ). Een uitvoerig inleidend overzicht van de politieke ontwikkelingen in de BRD sinds 1945. Tot op heden de enige Nederlandse documentatie van de politieke, niet de persoonlijke, achtergronden van de stads-guerilla-groepen in West-Duitsland.

Derde druk/160blz. f 24,50 (ISBN 90 70633 094)

B-6 Boudewijn Chorus en anderen **De colonne eenmaal in beweging**

Analyse van de toenemende repressie tegen minderheden in Nederland. De tendensen naar een oproerpolitie worden beschreven vanuit een beknopte geschiedenis van de Nederlandse politie.

Tweede druk/132blz. f 7,50 (ISBN 90 70633 019)

H-0 Ruud Uittenhout (red.) **Anarchief-reeks**

Jaarabonnement op de H-reeks 'Anarchief'. Per jaar vier teksten. Elke brochure vormt een beknopte inleiding in het denken en handelen van een bekende anarchist. Met een korte levensbeschrijving, belangrijke fragmenten uit publikaties en een literatuurlijst. Reeds verschenen: Bakoenin, Kropotkin, Proudhon (september 1985). In voorbereiding: Landauer (november 1985), Most (februari 1986), Tucker (mei 1986), Domela Nieuwenhuis (september 1986), Tolstoi (november 1986), Mühsam, Goldman, Malatesta en anderen.

Gem. 48blz. per deel. Vier maal per jaar ± 48 blz. f 17,50 per deel f 5,50

Deze uitgaven zijn behalve via de linkse boekhandel ook rechtstreeks te bestellen. Dit kan alleen door vooruitbetaling op onze postrekening. Tel de bedragen van de gewenste titels op en vul het totaalbedrag in op de giro- of bankopdracht (de bovenstaande prijzen zijn inkl. verzendkosten). Geef de bestelcodes aan, bijvoorbeeld 1 x A-2 en H-0. Binnen twee weken na ontvangst van de betaling sturen wij het bestelde naar het op de kaart vermelde adres.

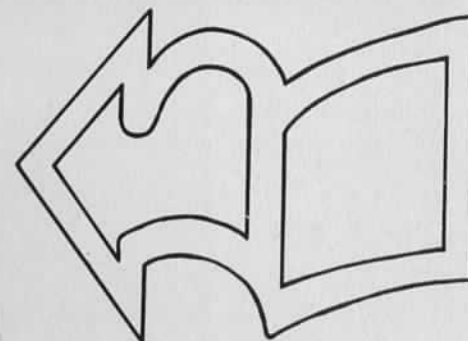
Giro 25 53 850 Stichting Pamflet, Postbus 1402, 5200 BL Den Bosch

Inhoud

<i>Verantwoording</i>	3
<i>Peter Kropotkin, leven en werk</i>	5
<i>Wederzijdse Hulp</i>	16
<i>De Decentralisatie van de Industrieën</i>	22
<i>Het Anarchistisch Communisme</i>	26
<i>Revolutionaire Minderheden</i>	31
<i>Geschriften van en over Kropotkin</i>	38

ROOD GEBOEKT
linkse boekwinkel

ST. JACOBSSTRAAT 16
LEEWARDEN
TELEFOON 058-152632

**BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN
BOEKEN**